

**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM  
SZEGEDIENSIS**

**ACTA HISTORICA  
TOMUS CXVIII.**

**HUNGARIA  
SZEGED  
2003**



ACTA HISTORICA  
TOMUS CXVIII.



**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM  
SZEGEDIENSIS**

**ACTA HISTORICA**

**TOMUS CXVIII.**

**HUNGARIA  
SZEGED  
2003**

**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM SZEGEDIENSIS**  
**ACTA HISTORICA**

Szerkesztőbizottság:

DR. MAKK FERENC, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ,  
DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ  
DR. ZIMONYI ISTVÁN

Az Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék  
kiadványa

Redegit:

J. NAGY LÁSZLÓ

Szerkesztette:

J. NAGY LÁSZLÓ

Lektorálta:

Ferwagner Péter Ákos

Műszaki szerkesztő:

Bató Attila

HU ISSN 0324 6965 Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis  
HU ISSN 0324 6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed  
in *Historical Abstract* and *America: History and Life*

## Tartalomjegyzék

A. SAJTI ENIKŐ	
A jugoszláviai magyarok helyzete 1944–1947.....	9
SZAJCSÁN ÉVA	
„Két állam szorításában”.....	17
VARGA BEÁTA	
Péter ukrán politikája – Mazepa „árulásának” kérdése.....	25
BALOGH ÁDÁM	
A görög–török együttműködés lehetősége a Balkán-háborúk előtt.....	37
EÖRDÖGH ISTVÁN	
Zsidósors a Mediterráneumban és Európában 1492 után.....	45
PINTÁCSI KATALIN	
Olaszország gyarmatai a békeszerződés és a végleges ENSZ-határozat közötti időszakban.....	63
BENJAMIN JANICAUD	
A franciaországi magyar emigráció politikai változásai a negyvenes években.....	81
KÖMÍVES BENEDEK	
De Gaulle és Németország.....	93
MONOSTORI ADÉL	
A martinique-i jezsuita misszió megélhetési problémája a 18. században....	99





## A jugoszláviai magyarok helyzete 1944–1947

Ebben az évben, 2003-ban jelent meg a Columbia University Press gondozásában *Hungarians in Vojvodina 1918-1947* című angol nyelvű monográfiám, amely a délvidéki (vajdasági, jugoszláviai) magyarok 1918–1947 közötti történetét tárgyalja. Írás közben nemhogy halványodott, ellenkezőleg, erősödött bennem az a vélemény, milyen sok buktatója van az ilyen témának. Nemcsak azért, mert a történész, jelen esetben én, egy olyan kor teremtményeként vizsgálja múltat, amely kor túl van a pozitív hit, az „értelemre támaszkodó önbizalom” 19. századi korszakán, hanem azért is, mert történészként nem hiszek abban, hogy a történelem pusztán „a felderített tények összessége”, amit csak haza kell vinni, meg kell főzni és az éppen jelenlévő gourmand vagy éppen kevésbé ínycsiklandó közönség szája íze szerint lehet ízesíteni. Mostani előadásom mottójául Edward Hallet Carr angol történész szavait idézném: „a történésznek nem az a dolga, hogy szeresse a múltat, vagy hogy magát a múlttól függetlenítse, hanem hogy birtokba vegye és megértse”. Ehhez azonban nyomban tegyük hozzá: a birtokbavétel, azaz a kutatás és az írás során érdemes mindig tisztában lenni a végeredmény esendőségével, hiszen bár-hogy tiltakozunk is ellene, minden szándékunk mellett is a jelen problémáinak fényében látjuk a múltat. Talán ezért van az, hogy minden generáció olyan hevesen újraírja a történelmet és gondolom, hogy e konferencia tisztelt szervezőit is részben ez a szándék vezette.

Munkám során abból indultam ki, hogy az akaratán kívül kisebbségi sorba került több mint félmillió délvidéki magyarság (kényszerközösség) 1918 és 1947 között olyan **kényszerpályán** mozgott, amelyet önerejéből nem tudott megváltoztatni. Történetük szempontjából tehát lényeges annak rekonstruálása, milyen **koordinátarendszer** határozta meg ezt a kényszerpályát, melyek voltak ennek az állandó és a változó elemei, vagyis milyen tényezők szabták meg a magyar kisebbség önmegőrzésének, szervezkedésének lehetőségeit és korlátjait, lehetséges kisebbségstratégiáit. Ilyenek voltak például, hogy csak néhány fontosabbat említek, a délvidékiek mondjuk az erdélyi magyarsághoz viszonyítva nem éppen szerencsés

társadalmi kondíciói, az érdekérvényesítésre képes középosztály (materiális és szellemi értelemben vett középosztály) töredékessége, bizonyos időszakokban szinte teljes hiánya, tetejében még ez a középosztály is az adott periódusban három alkalommal kicserélődött, illetve lefejeződött. De említhetném a lokális szellemiség hiányát, illetve gyengeségét, a kisebbséget magába záró ország történelmi tapasztalatainak milyenségét a kisebbségi társadalommal való történelmi párbeszéd tekintetében, a kisebbségek belső politikai skálán elfoglalt súlyát, az anyaország kisebbségtámogató lehetőségeit, a nagyformátumú politikusok meglétét vagy adott esetben inkább hiányát stb. E számtalan, egymással szoros kölcsönhatásban lévő tényező közül, tekintettel a rendelkezésemre álló időre, most csak egyet emelnék ki: milyen hatást gyakorolt a vajdasági magyarok kisebbségstratégiájának formálására a két, korántsem azonos külpolitikai kondíciókkal rendelkező ország kapcsolata 1944 és 1947 között. Témánk szempontjából azonban szükségesnek vélem jelezni: a délvidéki magyar társadalmat 1944–1947 között az első impériumváltáshoz képest erőszakosabb, sokszerezőbb hatások érték, amit a szociológiai irodalom alapján joggal nevezhetünk a „társadalom szőnyegbombázásának”, finomabban „demobilizálásának”. Teljessé vált a délvidéki magyar társadalom premodern visszastrukturalódása. Szinte teljesen elveszítette hagyományos szellemi és gazdasági középosztályát, de, s ez nagyon lényeges, nem modernizációs folyamatok, hanem erőszakos hatások (menekülés, kivégzések, kiutasítások, kitelepítések, kisajátítások stb.) következtében. Ezáltal eleve megnőtt a hatalommal szembeni kiszolgáltatottsága, miközben, mint látni fogjuk, az anyaország alapvetően változtatott kisebbségi magatartásán. Ez összefüggött azzal is, hogy 1945 után egyetlen magyar pártban sem lobogott már úgy a revízió lángja, mint a két világháború között, arról nem is szólva, hogy nemzetközi értelemben az anyaország szuverenitása, azaz érdekérvényesítő lehetőségei kezdettől fogva eleve korlátozottak voltak. A nemzetközi kisebbségvédelmet elsodorta saját csődje és a háború, az Egyesült Államok és Anglia a kisebbségi jogoknak perszonális, humanitárius és politikai szabadságjogtartalmakat adtak. A Szovjetunió pedig, amelynek érdekszférájába ez a térség, így Magyarország és Jugoszlávia is tartozott, belső struktúrájánál fogva eleve süket volt minden kisebbségi és demokratikus problémára.

Amikor 1945. január 20-án aláírta Moszkvában a fegyverszüneti megállapodást, és formailag is kezdetét vette az 1945 utáni magyar állam története, az ország, szomszédaival együtt a szovjet érdekszférába került. Emiatt az ország szuverenitása, történelme során egyébként nem először, erősen korlátozott volt. Helyzete anynyiban nem változott, hogy a nyelvi, etnikai és a politikai határai között 1945 után éppolyan diszharmónia uralkodott, mint Trianon után. A revízió kudarcának megítélése azonban alapvetően más volt, mint a két világháború között.

1944 nyara a Délvidéken<sup>1</sup> már a nagy bizonytalanság időszaka volt, a partizánok szinte akadály nélkül jártak ki-be az egyes falvakban, szeptember végén pedig megkezdődött a magyar közigazgatás evakuációja, valamint a németek és főként a telepés magyarok többé-kevésbé szervezett kitelepítése, illetve elindult az ország belsejébe a háborút mintegy rutinszerűen kísérő menekültáradat is. A magyar közigazgatás felbomlásával keletkezett hatalmi űrt Tito partizánjai töltötték ki, megkezdődött az 1918 óta bekövetkező harmadik impériumváltás a Délvidéken. Az eddig vesztes, kiszolgáltatott szerbek ismét egy győztes állam polgárának érezhették magukat, míg kiszolgáltatottá, vesztesévé ezúttal a magyarok és a németek váltak. A magyarok magukkal vitték az új államba az 1941–1944 közötti magyar államhatalom minden terhét és felelősségét.

Mint ismert, Titóék soha nem ismerték el Jugoszlávia felosztását, így a magyar revíziót sem, szilárdan az eredeti államhatárok visszaállítását követelték, némi kiigazítással Olaszország irányába. Árulásnak tekintették egyes délvidéki szerb politikusok Budapesten történő együttműködését, és háborús bűnnek számított a magyar közigazgatás akár legalsó fokán elfoglalt közigazgatási beosztás éppúgy, mint a földnélküli magyar parasztok Nyilas Pártba történő belépése, de említhetném a Délvidéki Magyar Kulturális Szövetséghez való tartozást vagy az egyetlen szerb nyelvű napilap, a *Nova Posta* szerkesztőségének sorsát is. A partizánok, s maga Tito is, már a háború alatt is rájátszott a partizánmozgalom erősítése érdekében a terror–ellenterror pszichológiájára és gyakorlatára, és soha nem is tagadták, hogy a kollaborálásért **mindenki** megfizet. A megtorlások, mint ismeretes, nem egyetlen nép vagy náció, hanem **mindenki** ellen irányultak, aki, kissé talán szélsőségesen fogalmazva, de nem ment el a hegyekbe harcolni. A kollaboráns és áruló fogalma ekkor egy bármeddig tágható politikai fogalom volt, amibe lényegében bármi belefért, amit a hatalom bele akart érteni.

Mint ismeretes, a magyarokat ugyan nem minősítették kollektíve bűnös fasiszta népnek, mint a német kisebbséget, de a partizán vezérkar, beleértve Titót is, elnézte, sőt engedélyt adott, hogy saját hadserege, illetve sok esetben a helyi szerb lakosság szabadjára engedje a bosszút. Az első néhány hétben a jugoszláv katonai közigazgatás szervei és az OZNA (Népvédelmi Osztály) egységei válogatás nélkül fogdosták össze a magyarokat és végezték ki őket. A megtorlás áldozatainak még csak megközelítőleg pontos számát sem tudjuk mindmáig, 5-től 40 ezerig terjednek az ítéletek nélküli kivégzésekre vonatkozó becslések, a szakirodalomban és publicisztikában megjelenő számítások. Katonai vagy népbíróági ítéletekkel további mintegy 5 ezer magyart ítélték el. Az impériumváltást követő első hónapok tehát a

---

<sup>1</sup> Délvidék a magyar történelmi terminológiában a történelmi Magyarországtól Jugoszláviához csatolt területeket jelenti, Horvátország nélkül. Vagyis a Bácskát, a Bánátot, a baranyai háromszöget, a Mura-vidéket és Muraközt.

teljes kiszolgáltatottságot jelentettek a magyarok számára. A történelem, mondhatni, megismételte önmagát: csak az áldozatok nemzetisége változott, a szerbek helyett a magyarok váltak az új hatalom bosszújának áldozataivá. A hatalmi megfontolások azonban Titókat is csakhamar politikájuk felülbírlatára ösztönözték, és igyekeztek modus vivendit találni a hatalom és a magyar kisebbség között. A magyar kormányok soha, semmilyen fórumon nem tették szavá a megtorlásokat, aminek alapvetően két oka volt. Egyik oka kétségkívül a lelkiismeret-furdalás volt az 1942-es újvidéki és Sajkás-vidéki szerbek elleni megtorlásért, másik a józan politikai megfontolás volt. Mint ismeretes, Jugoszlávia volt az egyetlen olyan szomszédos ország – más-más okból leszámítva a Szovjetuniót és Ausztriát –, amellyel Magyarországnak 1945 után nem voltak területi és a magyar kisebbségek miatt kiéleződött vitái, és a békétárgyalásokon esetleg számíthatott jóindulatára. Ennek persze fontos előfeltétele volt, hogy az Ideiglenes Kormány kezdettől fogva tudomásul vette a megváltozhatatlan tényt a déli határok tekintetében, de területi követelések jugoszláv részről sem merültek fel komoly formában. Tito ugyan a szovjeteknek említést tett arról, hogy igényt formálnak Baja környékére, a békétárgyalásokon azonban már nem vetették fel a területi kérdést. Magyarország Jugoszlávia szempontjából elsősorban abból a szempontból volt fontos, hogy minél előbb befejeződjék Magyarországon a kommunisták hatalomátvétele és ily módon az államszocializmus minden strukturális, politikai szindrómáját felmutató ország észak felől is biztonságban érezze magát. A Magyarországgal kialakítandó jó kapcsolatok Jugoszlávia szempontjából egyrészt az Olaszországgal kialakult feszült viszony ellensúlyozása, másrészt tágabb balkáni törekvései (egy jugoszláv vezetésű balkáni föderáció, amely a szovjetek vezette keleti blokk alrégióját képezte volna) szempontjából voltak fontosak. A magyar–jugoszláv kapcsolatok sem a békeszerződés aláírása előtt, sem azután nem voltak két egyenrangú ország kapcsolatai. Nemcsak azért, mert Magyarország vesztes ország volt, hanem azért is, mert a magyar külpolitikát, úgy tűnik, mindvégig a bizonyítási kényszer hajtotta Jugoszláviával szemben, sokszor akár saját érdekei feladása révén is.

1944 és 1947 között a magyar kormányok kisebbségtámogató, érdekérvényesítő lehetőségei csaknem a nullával voltak egyenlők, legfeljebb jól vagy rosszul asz-szisztálhattak a jugoszláv kezdeményezésekhez (lásd a jugoszláv lakosságcsere-javaslatot). A délvidéki magyarok új hatalommal szembeni kiszolgáltatottságát nemcsak anyaországuk gyengesége, de az is fokozta, hogy a háború győztes hatalmai, elsősorban Anglia és az Egyesült Államok a kisebbségi jogoknak egyéni emberi, humanitárius szabadságjog-tartalmakat adtak, a kollektív nemzetközi kisebbségvédelmet elsodorta a történelem. Az új Jugoszlávia a kisebbségi kérdést **kizárólag belügynek** tekintette, amelynek feltételrendszere, módszerei és ideológiája szoros összefüggést mutatott az időközben már megszilárdult jugoszláv államszocialista rendszerrel. Ennek alappilléret az állam alkotta, amely mindennek

a kiindulópontja, forrása és végcélja is volt. A partizánok nemzedékéből kinövő új hatalmi elit nemhogy beleszólást, de még minimális bepillantást sem engedett a magyar kisebbség valós helyzetébe a magyar kormánynak.

Amikor 1947-ben addig soha nem látott mértékben szívélyesé váltak a két ország kapcsolatai, amelyet Josip Broz Tito fényes külsőségek közepette megrendezett magyarországi látogatása koronázott meg 1947 decemberében, a magyar kormány úgy vélte, hogy rendezhető a magyar kisebbséggel kapcsolatos néhány kérdés is. Tito látogatása azonban egyértelműen jelezte, nem két egyenrangú ország politikusa találkozott a Keleti pályaudvaron, de az adott helyzetben nem is találkozhatott. Dinnyés miniszterelnök az egész modernkori történelemért bocsánatot kért üdvözlő beszédében és szó szerint így fogalmazott: Magyarországot „a szabadságszerető délszláv népekkel szemben elkövetett súlyos bűnök sorozata terheli”. Egyrészt azért, mert „könyörtelen elnyomásban tartották a kisebbségeket”, mert az első világháborúban rátámadtak a délszláv népekre, s mert „vérfürdőt rendeztek” a Vajdaságban, miután Horthy hitszegő módon megtámadta Jugoszláviát. A miniszterelnök ezek után kifejezte háláját „a teljes emberi és állampolgári jogokért, amelyekben Tito marsall Jugoszláviája a vajdasági magyarságot részesíti. A jugoszláv kormány bölcs lenini–sztálini nemzeti politikájának az eredménye a jogegyenlőség teljességének a biztosítása vajdasági testvérink számára”<sup>2</sup> – mondta Dinnyés.

Tito erre reflektálva mindössze ennyit mondott: „Mindenki, aki az igazi népi demokrácia elvét vallja, aki a nemzetiségi kérdés helyes, sztálini megoldásának az álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk, legyen az magyar, cseh, lengyel, bárki más, mindegy.”<sup>3</sup>

Jugoszlávia, mint már utaltunk rá, **kizárólag belső ügynek** tekintette a kisebbségi kérdést, legyen szó akár büntetésről, akár bosszúról, akár a kisebbségi jogok megadásáról, ezt azonban, adta értésére a magyar félnek Tito, a Magyarországon végbemenő szovjetizálás, a kommunista hatalom-kisajátítás pozitívan befolyásolhatják. Az újvidéki *Magyar Szó*, szerepének megfelelően, így erősítette fel Tito Budapesten elmondott szavait: először is emlékeztetett rá, hogyha Draza Mihailovicék győztek volna, az az „akasztófák és a sortüzek” politikáját eredményezte volna, Tito Jugoszláviája ezzel szemben „a szabad magyar szó, a szabad magyar dal, munka és föld a magyarnak, a könyv, az iskola, a színház, a magyar képviselő, az egyenjogúság és testvériség” országa.<sup>4</sup>

Témánk szempontjából érdemes idéznünk Szántó Zoltán, 1945 után elsőként Belgrádba akkreditált magyar követ 1947 nyarán (június 14–21.) Bácskában tett

<sup>2</sup> MOL XIX-J-1-j-4/b-4764/pol.-1947. 6.d.

<sup>3</sup> Uo. 532/pol.-1947.6.d.

<sup>4</sup> Magyar Szó, 1947. december 9.

körútját, amelyről a követ hosszú jelentésben számolt be kormányának. A „túlzsúfolt és fárasztó” menetrend szerint zajló út során, írta Szántó, a jugoszláv kormány „semmilyen sem akadályozta, hogy teljesen szabadon érintkezhessen a magyar és jugoszláv lakosság minden rétegével. Látogatásom politikai jelentőségét azzal is igyekeztek kidomborítani, hogy kíséretemben állandóan jelen volt a Vajdasági Önkormányzat kormányának 1-2 tagja, továbbá a városi és járási hatóságok vezetői.” Útjának négy alapvető célja volt. Mint ő maga fogalmazott: „a vajdasági magyarság nagy nyilvánossága előtt tett nyilatkozattal megnyugtatti a jugoszláv kormányt, hogy a Magyar Köztársaság szakított a Horthy-rendszer revíziós, irredenta, háborús politikájával, hogy a magyar kisebbség politikai és kulturális egyenjogúságát nem akarjuk a jugoszláv állam biztonságának aláásására felhasználni és ezzel fokozni a jugoszláv kormány bizalmát Magyarország és a magyar kisebbség iránt.” Szántó a jugoszláviai magyarság felé azt kellett közvetítse, hogy „Magyarország nem konfliktusok előidézésére, hanem jószomszédi viszonyra, békére és barátságra törekszik Jugoszláviával”, másrészt Budapest ily módon is értésére kívánta adni a magyar kisebbségnek, hogy Magyarország „megbékélésre törekvő politikája nem kényszerhelyzetből fakadó taktikázás, hanem őszinte, állandó jellegű, az egész nemzet érdekeit szolgáló politika.” Hogy a dolog még világosabb legyen, értésére akarták adni mindazoknak, „akik még nem tudtak megszabadulni a revíziós ideológia befolyásától”, hogy Magyarország részéről nem számíthatnak hivatalos támogatásra. S végül üzenetként szánta a magyar kormány Szántó bácskai útját Prágába is abban az értelemben, hogy rendezni lehet a kisebbségek kérdését anélkül is, hogy elűznék őket szülőföldjükről.

Szántó szerint a magyarok épp akkor verbuválódó új vezető garnitúrája megértette a Budapestről és Belgrádból jövő üzenetet. Mint írta: „Meggyőződtem, hogy a magyar kisebbség teljesen tudatában van annak, hogy a két ország viszonyának jövő alakulása döntő befolyással lesz a vajdasági magyarság helyzetére, viszont tudatában van annak is, hogy a magyar kisebbség ilyen vagy amolyan magatartása kihatással bír a két ország viszonyának alakulására.” A demokratikus Magyarország melletti „spontán tüntetések” – folytatja beszámolóját a követ – őt arról győzték meg, hogy a magyar kisebbség „nagy tömegei forrón óhajtják a két ország „végleges megbékélését”. Szántó azzal zárja jelentését, hogy körútja során meggyőződött arról, hogy Jugoszláviában a magyarok érvényesülésének nincs akadálya, „teljesen szabadon ápolhatják és fejleszthetik a magyar nemzeti kultúrát és ezzel a lehetőséggel élnek is”. Mint hangsúlyozta, a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség révén, amelynek működését már 1945 júliusában engedélyezték, még a legtávolabbi faluba is eljut a magyar szó és a magyar kultúra. Szántó számára egyébként komoly meglepetés volt a magyar trikolór szabad használata a magyarok által lakott községekben. Egyedül a pedagógushíányt jelölte meg olyan problémaként, amelyet az új hatalomnak még nem sikerült megoldani, s míg hosz-

szasan dicsérte a magyar munkások és parasztok aktív részvételét a jugoszláv újjáépítésben, megrótta a „gátlásokkal küzdő passzív értelmiséget”<sup>5</sup>

Szántó talán kissé hosszasan idézett jelentéséből nyilvánvaló, hogy Magyarország az adott helyzet elfogadására ösztönözte a vajdasági magyarokat, mind a határok, mind pedig a politikai beilleszkedés tekintetében. A szovjet típusú diktatúra megléte Jugoszláviában, majd pedig e folyamat kiteljesedése és lezárulása Magyarországon 1947 végére, illetve a keleti–nyugati konfrontáció kemény keretek közé zárta a vajdasági magyarság kisebbségstratégiai lehetőségeit. Budapest immáron nem csupán a határok, de a rendszer aktív támogatására is buzdította őket, amit Szántó, mint láttuk, egyértelműen tudomásukra is hozott. Az adott belső és nemzetközi konstellációban más lehetőség, mint a beilleszkedés és elfogadás, megítélésünk szerint nem volt. Ez volt ugyanis az alapvető feltétele annak, hogy kapnak-e Belgrádtól iskolákat, lesz-e magyar nyelvű sajtó, színház, könyv stb. A helyben maradt magyar kisebbség politikailag aktív, zömmel a mezőgazdasági és kisipari munkásságból verbuválódó rétege bizakodva, lelkesen, sokszor naivan, az ideológiai hipnózis minden tünetét felmutatva vállalta fel a kor által felkínált lehetőséget. Az már tehetségtől, emberi tisztességtől, jellemről és sok más egyébtől is függött, hogy az új magyar kisebbségi vezetőréteg milyen egyéni magatartásformákat mutatott fel ekkor és az ezt követő évtizedekben.

1944 végétől, 1945 elejétől enyhült a magyarokkal szemben alkalmazott represszió, lassan megnyíltak előttük az internálótáborok kapui, lezárultak a fegyverszüneti szerződés által törvényes formát kapó kiutasítások, s kiderült, a kölcsönös lakosságcsere-egyezmény további erőltetése vagy esetleges végrehajtása pont a kezdeményező jugoszláv félnek nem érdeke.

A történelem persze gyakran paradox helyzeteket teremt. Tito sokáig hitt abban, hogy Sztálin ideológiai szimpátiából minden lépését, törekvését tolerálja majd és az antifasizmus hullámán vele szemben kialakult nyugati rokonszenv sem csökken olyan gyorsan, mint ahogyan az bekövetkezett. Súlyosan tévedett. Sztálin Tito segítségével sikeresen gátolta meg a nyugat hatalmak Balkánra vonatkozó befolyási terveit, de azt már nem engedte meg, hogy az így keletkezett hatalmi vákuumot Tito az ő kárára töltsse be.

Sztálin Jugoszlávia ellen 1948-ban indított „nemzetközi koncepciók pere” következtében Magyarország jó szomszédból ismét ellenséggé vált, a jugoszláv öngazgatás bevezetése miatt pedig megbomlott a két ország közötti rendszerazonosság is. Márpedig, mint láttuk, e két előfeltételen nyugodott Belgrád magyarokkal kapcsolatos kisebbségpolitikája, e két előfeltétel viszont 1948-ban megszűnt.

<sup>5</sup> MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/6-2891/pol.-1947. 25.d.

Ezért ettől kezdve az anyaország 1944 után egyébként is csekély kisebbségtámogató lehetőségei megszűntek, és kizárólag Jugoszlávia hatalmi elitjének józan belátásától, pontosabban belpolitikai érdekeitől függött a jugoszláviai magyarok helyzete. Jugoszlávia **kényszerhelyzete** szerencsére abba az irányba hatott, hogy még a legnehezebb időszakban is megmaradt, sőt később még tágult is a magyar kisebbség 1945 elejétől formálódó, fent vázolt mozgástere.



## „Két állam szorításában”

A kisebbségek politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális és jogi helyzetét külső és belső tényezők segítségével vizsgálhatjuk. Ugyanakkor e körülmények ismeretében tanulmányozhatjuk a jelen előadásban leginkább hangsúlyozni kívánt jelenséget: a kisebbségek viselkedését is.

Miután a kisebbségek nem légüres térben léteztek, az egyik legfontosabb kisebbségtörténetet befolyásoló tényezőként határozható meg az államközi kapcsolatok minősége, esetünkben a magyar–jugoszláv viszony, és az ennek hatására formálódó magyarországi délszláv nemzetiségi politika.

A magyar–jugoszláv viszonyt az általunk vizsgált periódusban (tehát 1945 és 1948 között) röviden a következőképpen jellemezhetjük:

A második világháborút a győztesek oldalán befejező Jugoszlávia lényegében a legbefolyásosabb állam volt a Balkánon. Bár a nyugati hatalmakkal meglehetősen feszült volt a viszonya, a Szovjetunió egyik leghűségesebb szövetségeseiként tartották számon. Már 1945. április 11-én barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kötött a két állam.<sup>1</sup> Jugoszlávia a Kominform<sup>2</sup> megalakításának szorgalmazója és fontos résztvevője volt. Valószínűleg nem túlzás, ha azt állítjuk, akkoriban (1947–1948-ig a leplezetlen szovjet dominancia megnyilvánulásáig és a szovjet–jugoszláv szakításig) Jugoszlávia Sztálin előrehozott bátyjaként funkcionált e térségben. 1946–47 folyamán a Szovjetuniót megelőzve építette ki a barátsági szerződések hálózatát Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Bulgáriával, Albániával, Magyarországgal és Romániával. Talán egyetérthetünk azon véleményekkel, melyek szerint Tito „regionális vezetői hajlamait” jól példázták azok a szomszédos országokkal kötött szerződések, melyeket forgatókönyvszerűen az adott országban tett, szemlátomást sikeres látogatásai kísérték.<sup>3</sup> Minde-

<sup>1</sup> JUHÁSZ, József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula, Budapest, 1999. 124.

<sup>2</sup> Kominform – magyarul Tájékoztató Iroda.

<sup>3</sup> AUTY, Phyllis: Yugoslavia's International Relations. In: Contemporary Yugoslavia. Edited by WUCHINICH, Wayne S. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1969. 165.

zek mellett Jugoszlávia rendkívül szoros kapcsolatot épített ki Bulgáriával és Albániával is, terveinek következő állomása egy Balkán-föderáció megalakítása lett volna. E törekvései azonban már nem értek bele Sztálin Balkánnal kapcsolatos elképzeléseibe.

Visszatérve a kelet-európai országokkal, így Magyarországgal való viszonyára, azt semmiképpen sem szabad két egyenrangú fél kapcsolataként elképzelnünk. A két állam nem egyenrangú státusát világítják meg például a jugoszláv–magyar lakosságcsere-egyezmény létrejöttének körülményei.<sup>4</sup> Vagy amíg Jugoszlávia még 1943-ban megkövetelte a délvidéki razziák felelőseinek bíróság elé állítását, majd 1946-ban a jugoszláv hatóságoknak történő kiadatását,<sup>5</sup> addig a Bácska és a Bánát magyar áldozatait senkit sem vontak felelősségre. Magyarország részéről egyetlen tiltakozó mondat sem hangzott el,<sup>6</sup> „szemet hunyt” a partizánok súlyos atrocitásai felett.

Déli szomszédunk számára a magyar fél csak egy volt a lehetséges partnerek közül, amíg volt ellenséges államként Magyarország nem bővelkedett a potenciális szövetségeseiben. A szomszédos országok közül Csehszlovákiával és Romániával szemben Jugoszlávia volt a kivétel. Mi több az egyetlen állam, amelyre a békekonferencián potenciálisan támaszkodni lehetett, olyan tényező, amely az elmérgesedő magyar–csehszlovák viszony külpolitikai ellensúlyát képezhette.<sup>7</sup> A magyar kormányoknak ebben a helyzetben nem volt más lehetősége, mint hogy eleget tegyenek a különböző jugoszláv követeléseknek.

Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a titói Jugoszláviának nagyon fontos volt a szomszédos országok politikai berendezkedése. A népfront győzelmét követően a térség első kommunista állama számára biztonsága szempontjából a rendszerazonosság nagyon fontos szerepet játszott. Ennek szemléltetésül idéznénk Csuka Jánosnak, a Miniszterelnökség Kisebbségi Osztálya előadójának a magyar–jugoszláv viszonyról 1945 decemberében készült feljegyzéseiből. A sorok jól szemléltetik a Kiszgazdapárt nem várt magyarországi győzelmét követő jugoszláviai hangulatváltást és az ennek hatására beindult nyomásgyakorlást: „A magyarországi választások eredménye a délszláv közvéleményt és az ottani magyarságot egyaránt meglepte. A délszláv közvélemény arra számított, hogy ugyanaz a világszemlélet

<sup>4</sup> FÖGLEIN, Gizella: Magyar–jugoszláv népcsereegyezmény-tervezet – 1946. In: Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993. Forrásközlések, tanulmányok cikkek. Ister, Budapest, 2000. 37.

<sup>5</sup> A. SAJTI, Enikő: Impériumváltás, magyarellenés megtorlások, kitelepítések és a konszolidáció feltételeinek kialakulása a Délvidéken 1944–1947. Századok, 2002. 5. sz. 1078.

<sup>6</sup> Uo. 1072.

<sup>7</sup> TÓTH, Ágnes: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948 (Dokumentumok). In: Bács-Kiskun megye múltjából. XIII. 1993.

kerekedik felül Magyarországon, mint amely Jugoszláviában uralomra jutott s ezt annyira biztosra vették, hogy ennek a megvalósítandó elképzelésnek bizalmat előlegezve, mindenféleképpen igyekeztek megalapozni a délszláv–magyar együttműködést és a jugoszláviai magyarság megelégedettségét. A Kisgazdapárt által kihozott többség új képet vetített a délszláv közvélemény elé: azt látta, hogy Magyarország nem áll be azoknak a szociális berendezésű államoknak a sorába, amelyek között Jugoszlávia is található s polgári vonalon maradvá, kül- és belpolitikájában bizonyos tradíciókat követ. [...] A határokkal kapcsolatban a jugoszláv vélemény az, hogy egy azonos világnézetű Jugoszlávia és Magyarország között a határkérdésben sokkal könnyebb lett volna a megegyezés. A jugoszláv kormány esetleg kisebb áldozatokba is belement volna minden kényszer nélkül, spontán elhatározásból, a szorosabb együttműködés és tartós béke kedvéért. A nem azonos világnézetű Magyarországgal nem olyan egyszerű a megegyezés, mert Belgrád szerint az veszélyeket rejt magában, amit a magyarországi választások eredményével is igazoltnak látnak. Az azonos világnézetű két ország határai spiritualizálódnak s fokozatosan elveszítik jelentőségüket s ezért nem fontos, hogy 20-30 kilométerrel északabbra vagy délre van kitolva. A polgári Magyarországgal már a megegyezést nem tartják ennyire egyszerűnek és kézenfekvőnek.”<sup>8</sup>

A kommunista fordulatot követően Jugoszlávia a nemzetiségi politika rendezését illetően is „élen járt”. A jugoszláviai magyarság helyzete a magyar kormányok szemében példaértékűvé vált, inentől Jugoszlávia követelt a jugoszláviai magyar kisebbség által élvezett jogokkal azonos jogokat a magyarországi délszlávok számára. Bár kifogásai nem voltak ok nélküliek, megkockáztatható, hogy Belgrádnak a magyarországi délszláv kisebbség nemcsak mint kisebbsége volt fontos. Az adott nemzetközi helyzetben kivételes pozícióját Jugoszlávia arra használta fel, hogy kisebbségén keresztül befolyásolja egy szomszédos állam nemzetiségi politikáját és talán nem túlzás, ha azt állítjuk, a politikai életét is. A levéltári forrásokban szinte mindegyik, a délszláv kisebbségeket vagy iskolaügyüket illető intézkedéssel kapcsolatosan megtalálható: „a fontos külpolitikai érdekeinkre való tekintettel”, vagy „az úgy nagy nemzet- és külpolitikai fontosságára való tekintettel” formula.

Hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsak jugoszláv, de magyar részről is új helyzet állt elő. Míg a két világháború közötti időszakban a királyi Jugoszlávia távol tartotta magát a Magyarországon élő nemzetiségeitől, addig a magyar kormány ezúttal kénytelen elfogadni a területén élő délszlávok „nemzeti újjászületését”.

Bár Magyarországon 1945 után jó és szabad volt újra szlávnak lenni, a délszláv nemzetiségek nem sorakoztak fel egyöntetűen az ország elsőként megalakult nemzetiségi szervezete, az 1945 februárjában megalakult Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja mögé. Voltak köztük olyanok, akik anyaországuktól elválasztva

<sup>8</sup> MOL. A Miniszterelnökség Kisebbségi Osztályának Iratai. XIX-A-1-n-”Z”79/1945

továbbra is őrizték nemzetiségi identitásukat, beszélték nyelvüket és ápolták kultúrájukat, ugyanakkor beilleszkedtek abba a közegbe is, és kötődtek ahhoz az országhoz is ahol éltek. Beletörődtek az adott viszonyokba, még akkor is, ha azok nem biztosították a magyarsággal egyenjogú kisebbségi jogokat számukra, sőt sürgették asszimilációjukat. Korábbi hátrányos megkülönböztetésükkel szemben kialakult védekezési mechanizmusuk legjellemzőbb sajátossága apolitikus viselkedésük volt. A délszláv nemzetiségű lakosság e csoportjai már nem követeltek nemzetiségi jogokat, iskolákat (elfogadták a magyar nyelvű oktatást), távol tartották magukat az új, aktív politikai és kulturális szerepet felvállaló és a jugoszláviai anyanemzettel szoros kapcsolatokat fenntartó szláv Antifasiszta Fronttól.

A délszláv nemzetiségek sem számarányuknál, sem elhelyezkedésüknél fogva (ún. nemzetiségi szigeteken éltek) nem jelentettek problémát Budapest számára, csekély érdekérvényesítési lehetőséggel rendelkeztek.

Mint ismeretes, ilyen nemzetiségi szigetként és az előzőekben leírt magatartással jellemezhetők a Boszniából a 17. század utolsó harmadától a 18. század negyvenes éveiiig több hullámban Mohácsra betelepülő sokácok is. Már 1945. december 3-án az Antifasiszta Front országos konferenciájának jegyzőkönyvében azt olvashatjuk, hogy Mohácson nem mondható el a Front „[...]olyan előrehaladott szervezettsége, mint a Bajai Háromszögben. Ennek oka az olyan agilis emberek hiánya, akik szívükön viselik a MSZAF sorsát, és akik komolyan vennék a hivatásukat.”<sup>9</sup> És ez nem véletlen, ugyanis Mohácson már 1905-ben megalakult a Mohácsi Sokácok Olvasóköre, melynek működését Mohácsi Sokácok Magyar Olvasóköre néven engedélyezte a Belügyminisztérium. Megfelelő sokác vezetők híján – mivel értelmiségi réteget egyáltalán nem mondhatott magáénak a sokátság – magyar értelmiségiek álltak az olvasókör élén. A kör gyűlései és jegyzőkönyvei is kezdettől fogva magyar nyelven zajlottak és íródtak. Az alapítószabályzatban az alapítás fő céljaként hírlapok, könyvek olvasása, előadások rendezése által a magyar művelődés hazafias szellemben való terjesztése szerepel.<sup>10</sup> A Sokáckör nagy népszerűsége tett szert, mély gyökeret eresztett nemcsak a szűkebb tagság (mely ekkor kizárólag csak férfiak közül került ki), de a mohácsi sokác társadalom körében is. 1942-ben a hagyományos kulturális feladatok mellett gazdasági célok is megjelentek tevékenységében, megalapították a Mohácsi Sokácok Magyar Olvasóköre Mezőgazdasági Gépszövetkezetét. A gépszövetkezet gépeinek segítségével hatékonyabban tudták földjeiket megművelni, sőt a város legkorszerűbb gépparkjával rendelkeztek.<sup>11</sup> A

<sup>9</sup> LASTIĆ, Ljubomir S.: Iz naše prošlosti II. Poduzeće za izdavanje udžbenika, Budimpešta 1980. 40.

<sup>10</sup> KOVÁCSNÉ, KASZAPOVICS Katalin: A Mohácsi Sokác Olvasókör története 1905–1947. Pécs é. n.

<sup>11</sup> Uo. 55.

pezsgő kulturális és gazdasági tevékenység nem párosult politikai célokkal. A mohácsi sokátság tehát saját hagyományai és anyanyelve őrzése mellett kezdettől fogva kaput nyitott a magyar kultúra felé, amely magában hordozta a nyelvi asszimiláció veszélyét. Úgy vélték, ha nem nyitnak a magyar kultúra irányába, saját fejlődésüket akadályozzák.

Ebbe a miliőbe csöppent az Antifasiszta Front helyi szervezete. Bár Mohácson volt példa helyi kezdeményezésre is (1945 áprilisában hívják életre a Bács-Baranyai Szláv Kultúregyesületet, mely még ez év augusztusában egyesült az Antifasiszta Front Pécssett megalakult titkárságával), a többség támogatottságát mégsem sikerült elnyernie ezeknek a szervezeteknek. Az írott források alapján nem lehet megállapítani azt, amit az adatközlők beszámolóí érzékeltetnek; a sokácságnak mintegy 80%-a nem szimpatizált a Fronttal. E belső polarizáció több okkal is magyarázható. Egyrészt a mohácsi sokácoknak, mint láthattuk, volt már egy több évtizedes múlttal rendelkező, népszerű olvasóköre, melynek célkitűzéseivel azonosulni tudtak. Kitartottak apolitikus hagyományaik mellett, így távol tartották magukat a MSZAF-tól is. Nem nyerte el tetszésüket a szervezet kommunista színezete sem, mivel többségük már régóta a Kiszgazdapárttal rokonszenvezett. Miután a Front helyi szervezetének tagjai jórészt olyan emberek voltak, akik nem voltak tagjai a Sokáckörnek (magát Lászlóvícs Márton, aki a Front területi vezetője volt, már korábban kizárták a Körből), ezért a Front – sokszor nem éppen a legmegfelelőbb hangnemet választva – rivalizálni kezdett a másik egyesülettel. Nézeteltérésük – főleg Lászlóvícs Márton ügyvéd nyilatkozatainak köszönhetően – a helyi és országos lapokban egyaránt visszhangra talált, sőt a konfliktust a jugoszláv sajtó is tovább szította. A *Borba* jugoszláv napilap 1946. január 17-i számának vezércikke „Terror kisebbségünk ellen Magyarországon” címmel számolt be a délszlávok helyzetét felmérő kormánybizottság tevékenységéről, melyben a *Tanjug* tudósítója és a SZEB képviselője is helyet foglalt. A bizottság tiszteletére összehívott mohácsi konferencián Lászlóvícs a Mohácsi Sokácok Magyar Olvasóköreit fasiszta egyesületnek minősítette és bár az olvasókört szerinte nemrég betiltották, ennek ellenére mégis tovább tartja gyűléseit.<sup>12</sup> Miután 1946 januárjában elrendelték a Sokáckör működésének felülvizsgálatát,<sup>13</sup> majd Rajk László belügyminiszter 1946. szeptember 11-én a fegyverszüneti egyezmény 15. pontjára való hivatkozással feloszlatta az olvasókört,<sup>14</sup> a Front helyi szervezete mindent megtett, hogy megszerezze a Kör

<sup>12</sup> *Borba*, 1946. január 17.

<sup>13</sup> Bm. L. 493/1946. Mohács város polgármesterének közigazgatási iratai.

<sup>14</sup> A 15. pontban: „Magyarország kormánya kötelezi magát, hogy haladéktalanul feloszlattja a magyar területen lévő összes Hitler-barát, vagy más fasiszta politikai, katonai és katonai jellegű szervezeteket, amelyek az Egyesült Nemzetekkel szemben ellenséges propagandát folytatnak és a jövőben nem tűri meg ilyen szervezetek fennállását.” In: Magyar Történeti

székházát. A *Naše Novine* 1947. április 15-i száma már az új olvasókör ünnepélyes megnyitójáról tudósította olvasóit, ugyanis a belügyminiszter a kör egész tulajdonát végül a Frontnak ajándékozta. A beszámoló nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a régi olvasókör elnemzetietlenítette és fasizálta a mohácsi horvátokat.<sup>15</sup> A mohácsi sokácok azonban nem mondtak le könnyen elveszített „értékeikről”, többször is olvasókörüik újbóli megalapítására tettek kísérletet. Bár próbálkozásaikkal még az 50-es években sem hagytak fel, egyszer sem jártak sikerrel.

A Front vezetői úgy gondolták, hogy majd a Sokáckör székházának megkaparintásával annak tagsága hozzájuk fog csatlakozni. Ez azonban nem így történt, mivel a sokácsgának nem imponált ez az agresszív, nem kifejezetten legális tagtöborzás. Volt, hogy a vezetők fenyegették a lakosságot: „Majd meglátják a sokácok, hogy Tito hova fogja őket telepíteni, ha megszállja Baranyát.”<sup>16</sup> Összességében feltételezhetjük, hogy ha a Front más természetű eszköztárral rendelkező és békésebb fellépésű, túlkapásuktól mentesebb aktivistákkal rendelkezett volna, akkor talán kedvezőbb hatást válthatott volna ki a mohácsi sokácsg körében. A Front mohácsi szervezetének mindössze 30 fős tagsága lehetett.<sup>17</sup>

Emellett az Antifasiszta Frontnak voltak vitathatatlan érdemei is, mint például az anyanyelvi oktatás megteremtésében való közreműködés. Bár a nemzetiségi oktatás szabályozása több rendeletben is megtörtént, a németek kitelepítése és a szlovák lakosságcsere árnyékában a délszláv szülők nem fogadták ujjongó lelkesedéssel a nemzetiségi iskolákat, féltek attól, hogy az anyanyelvi oktatásra megfogalmazott igényeik is hátrányos következménnyel járhatnak. Az 1945/46-os tanévben elvégzetetett beiratkozások eredményeként Mohács-Belváros és Mohács-Külterület, valamint Mohács-Alsó-Kanda iskoláiban a nemzetiségi anyanyelvi oktatásra igény nem volt, Mohács-Felső-Kandán pedig a szülők csak a felső tagozatban és a szabad foglalkozás keretében történő tanítást kérték. Az eredmények nemcsak Mohácson voltak ilyen lehangolóak. Baranyában egyetlen nemzetiségi tanítási nyelvű tagozatot sem lehetett felállítani, mivel a beiratások száma sehol sem érte el a 15 főt.<sup>18</sup>

Az 1946 márciusában megtartott nemzetiségi összeíráson (mely a délszláv nemzetiségűek kulturális és egyéb nemzetiségi jogainak hatékonyabb biztosítása érdekében történt) Mohácson anyanyelv szerint 1090 fő, nemzetisége alapján pedig

---

Szöveggyűjtemény 1914–1999. I. Szerk.: ROMSICS, Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 381.

<sup>15</sup> *Naše Novine*, 1947. április 15.

<sup>16</sup> Kunovszki János közlése nyomán.

<sup>17</sup> Uő.

<sup>18</sup> FÜZES, Miklós: Nemzetiségi oktatás a Délkelet-Dunántúlon 1945–1949. In: Baranyai Helytörténetírás. 1982. 558.

csak 64 fő vallotta magát sokácnak!<sup>19</sup> Az 1946/47-es és az 1947/48-as tanév örökölte az előző problémáit, s bár a vallási és közoktatási miniszter további 3 „délszláv tanítási nyelvű” iskola szervezését rendelte el Mohács körzetében, a magyar népiskolákba továbbra is jóval több sokác anyanyelvű gyereket íratnak be, mint a délszláv iskolákba.

A Front a nemzetiségi iskolahálózat és más területen elszenvedett kudarcai miatt a hatóságokat vádolta, amelyek szerint szándékosan akadályozták a rendeletek megvalósítását, a kormányt pedig határozatlanságáért hibáztatta. A levéltári források alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a hatósági kezdeményezés nem hiányzott, főleg az iskolák benépesítését kísérték figyelemmel. A vallási és közoktatásügyi minisztérium és szervei, a tankerületi főigazgató, a tanfelügyelők és a helyi igazgatás is részt vettek a szervezésben, s bár akadt példa nacionalista megnyilvánulásokra a jegyzők és a tanítók részéről is (azonban tudjuk, hogy túlzásoktól a Front sem volt mentes), de közel sem olyan mértékben, hogy az veszélyeztette volna például a nemzeti iskolahálózat megvalósítását. Az állam részéről nem a jogi keretek kiépítését és a rendeletek végrehajtásának szándékát, hanem inkább egyéb feltételeket illetően mutatkozott hiátus. Nem biztosítottak tantermeket, nem voltak képzett tanítók és hiányoztak a tankönyvek is, mely hiányosságok az oktatás színvonalában is éreztették hatásukat.

Az előzőekben vázolt külpolitikai okok folytán a magyar kormánynak jogilag szabályoznia kellett, valamint ki kellett építenie a nemzetiségi iskolahálózatot, még akkor is, ha a délszláv, esetünkben a sokác szülők többsége azt nem kívánta igénybe venni. Úgy gondoljuk, jól bemutatja a nemzetiségi oktatás mohácsi viszonyait a polgármester tollából megjelent cikk a *Duna Vidék* 1947. március 30-i számában. Ebben a polgármester megdöbbenve állapította meg, hogy a mohácsi délszláv iskolának mindössze 10-12 tanulója van, akkor, amikor Mohácson nagy számban élnek sokácok. Szerinte nem a tanügyi hatóságokat, hanem azokat a szülőket terheli a felelősség, akik nem engedik gyermekeiknek, hogy anyanyelvükön tanulhassanak. Noha meg kell értenünk a szülők aggodalmait és viselkedését is, ez a tény azt is jelenheti, hogy már nem tartották nemzetiségi azonosságuk fontos részének a nyelvet.

Az önmagát közös eredete, nyelve, táncai és szokásai mentén megkülönböztető premodern tudatú mohácsi sokátság a politikaival szemben inkább kulturális identitása szervezését tartotta volna fontosabbnak. Az önmagukról alkotott kép és civil törekvéseik nem egyeztek a velük szemben állított politikai elvárásokkal. Politika-

---

<sup>19</sup> Bm. L. 1650/1946 Mohács város polgármesterének közigazgatási iratai.

ilag nem éreztek együtt sem Belgráddal, sem Budapesttel. Két tűz közé kerültek, melynek saját civil szervezeteik, törekvéseik estek áldozatul.



## Péter ukrán politikája – Mazepa „árulásának” kérdése

Oroszország és Ukrajna kapcsolattörténetének a mai napig is egyik leghevesebben vitatott kérdése egy 1708. október 26-i eseményhez fűződik. Ezen a napon a Romanovokat mindaddig feltétlenül szolgáló ukrán hetman, Ivan Mazepa csatlakozott az Oroszország ellen támadni készülő XII. Károly svéd királyhoz.

A felbőszített cár számára Mazepa cselekedete az árulás tipikus esetének számított, ugyanakkor a hetman mindvégig makacsul állította, hogy ő a helyes utat választotta, sőt hazája érdekében kötelessége volt így tennie. Orosz-szovjet és ukrán történészek generációi vitatták ezt a kérdést, mely probléma középpontjában a cárok és az ukrán Hetmanátus közötti kapcsolat értelmezésének a nehézsége állt.

A Mazepa svéd oldalra való átállását elítélő historiográfiában kétféle érv körvonalazódott a 19. század végéig. Az első<sup>1</sup> az „egy és oszthatatlan Oroszország” elvére alapozva kihangsúlyozta, hogy mivel a hetman tette az orosz állam biztonságát fenyegette, ezért szükségképpen árulásnak tekinthető. A másik<sup>2</sup> nézet szerint Mazepát elsősorban saját önző és a kozák elit érdekei irányították, miközben saját népét elárulta.

A szovjet történetírás<sup>3</sup> a két korábbi elmélet szintézisén alapult, arra a meggyőződésre helyezve a hangsúlyt, hogy az orosz és ukrán nép együttélése egy egységes államban mindig is a két nép érdekeit szolgálta, ugyanakkor Mazepa az egységes orosz állammal szembeni büntettként értékelhető.<sup>4</sup>

Mazepa<sup>5</sup> védői viszonylag későn tűntek fel a történelem színpadán. A 19. század második felében az ukrán „nemzeti öntudatra” ébredés egyik velejárója lett Mazepa alakjának előtérbe állítása. Az ukrán „nemzeti történetírás atyjának”, M. Hruszevszkijnek és követőinek műveiben jelentkezett először az a feltételezés, hogy az ukrán nemzeti öntudat már Mazepa idejében is létezett, sőt éppen ez volt az az érzés, amely a hetman cselekedeteit motiválta.<sup>6</sup>

Hogy közelebb kerülhessünk az „árulás” problémakörének tisztázásához, különbséget kell tennünk az orosz cár és az ukrán hetman tetteit motiváló politikai értékek és elkötelezettségek között és mindeközben betekinteni a köztük kialakuló kapcsolat jellegébe.

Már a kortársakat is megdöbbenettette az az esemény, hogy 21 évnyi oroszparti kormányzás után Mazepa átállt az ellenséghez. Az okokat kutatva a cári kormányzat arra a következtetésre jutott, hogy a hetman soha nem volt őszinte a lojalitását illetően. Az ukrán vezető körök részéről pedig az a vélemény körvonalazódott, hogy egy olyan ukrán hazafi, mint Mazepa, valójában nem is lehetett hű az orosz önkényuralmi rendszerhez és hosszú évekig tartó kormányzását az a cél vezérelte, hogy titokban megfelelő feltételeket teremtsen az önálló ukrán államiság számára.

Alapjában véve tehát mindkét oldal színlelésként és oroszellenes terveinek elfedéseként értelmezte a hetman politikáját. Némileg ellentmondhat ennek a látszólag egyöntetű véleménynek az a tény, hogy Mazepa mint I. Péter megbízható és igyekvő „munkatársa”, 1708-ig sakkban tudta tartani azokat a moszkvai uralkodó köröket, amelyek komolyabban sürgették az Ukrajna belső ügyeibe való beavatkozást, egyúttal saját súlya által semlegesítette az 1654 óta létező orosz-ellenéket.

Mazepa nyíltságának védelmében meg kell említenünk a hetman személyi titkáráként szolgáló Filip Orlik<sup>7</sup> nevét, aki naplójában arra a kérdésre kereste a választ, hogyan jutott a kozák vezető a döntő elhatározásra. Orlik beszámolójából világosan kiderül, hogy jóllehet a hetman a saját hatalmi érdekeit is figyelembe vette, emellett mély szeretetet érzett a „drága öreg Ukrajna” iránt és a cárhoz is hűséges volt, ugyanis az utóbbi két tényezőt nem tekintette egymást kölcsönösen kizáró kötelezettségeknek. Valójában Mazepának éppen ezekkel az eltérő kötelezettségekkel kapcsolatos koordinációs képessége lehetett a titka a két évtizedig tartó politikai sikereinek és a cárral kialakított harmonikus kapcsolatának.

Példaként a hetmannak az azovi hadjáratok és a jobb parti Ukrajna kérdéséhez való hozzáállását kell megvizsgálnunk. Ellentétben elődeivel, Mazepa teljes mértékben támogatta a cárt az oszmán törökök és a krími tatárok elleni háborúiban. Ennek eredményeként méltán érdemelte ki Péter jóakarátát, ugyanakkor az ukránok hasznot húztak a hadjáratokból – bármennyire is költségesnek bizonyultak –, mert enyhített a tatár rabszolgavadász portyák állandó fenyegetésén.

Az 1667. évi andruszovói béke értelmében Lengyelországhoz került jobb parti ukrán területek megszerzése mindvégig a bal parti hetmanok dédelgetett álmának számított. Ezen cél eléréséhez 1701-ben érkezett el a kedvező alkalom, amikor a nyugat-ukrán lakosság fellázadt a lengyel uralom ellen. Majd miután 1704-ben a svédbarát Sztaniszlav Leszczyński került a lengyel trónra, a cár felszólította Mazepát, hogy 30 ezer kozákjával menjen a jobb parti Ukrajnába és segítse vissza a trónra a Romanovokkal szövetségben álló II. Ágostot. Ezt a helyzetet a hetman arra használta fel, hogy a parancs teljesítése mellett egyúttal egyesítse Ukrajnát mintegy a cár nevében. Vagyis ismét képesnek bizonyult összehangolni az érdekeit és a kötelezettségeit, és sikerült továbbra is I. Péter „leghűségesebb szolgájának” feltüntetni magát.

„... Őfelsége, a cár szolgálatában öregedtem meg... hű vagyok és mindig is hű voltam a jelenlegi cárhoz, testvéréhez és apjához. Sem a lengyel király, sem a krími kán, sem a doni kozákok nem tudtak befolyásolni engem...”<sup>8</sup> – ezt a kijelentést Mazepa akkor tette, amikor XII. Károly követei először keresték meg őt egy szövetségi ajánlattal.

Mazepa a cárral kialakított kapcsolatát egy hűbéres uralkodó iránti hűségként értékelte, vagyis Ukrajna kötelezettségei az ő – és elődei – szemében mindig a Romanovokkal szemben jelentek meg, nem pedig az orosz állammal szemben. Nem a két állam igényei és érdekei között kellett a hetmannak „manővereznie”, hanem az orosz uralkodó és az ukrán elit elvárásai között. A hetman fentebb idézett szavai ugyanakkor nem fejeznek ki nacionalista törekvéseket vagy ennek velejárójaként az önálló államiság iránti vágyat. Feltehetően az ukrán vezető tisztában volt azzal, hogy a szuverén állam kialakulása intézményi értelemben – megkülönböztetve a cár személyétől és birtokaitól – még nem lehetett reális alternatíva a szomszédos nagyhatalmak szorításában. Függetlenül az 1708-as politikai irányváltástól, Mazepa, aki az orosz–ukrán ellenségeskedés szimbólumává vált, képesnek mutatkozott jobban kielégíteni mind a cár, mind a sztarsina igényeit, mint bármelyik elődje. Mindaddig hűen támogatta I. Péter külpolitikáját, amíg az nem veszélyeztette Ukrajna területi épségét.

Az Északi Háború azonban messze esett az ukrán érdekektől. Annak ellenére, hogy a cári és a hetmani kormányzat között fennálló szerződések értelmében Ukrajna csak saját határainak fenyegetettsége esetén volt segítségnyújtásra kötelezhető, a kozákoknak ez esetben határaikon túlra kellett vonulniuk a Balti-tengerhez és a svédek ellen kellett harcolniuk, akikkel eredetileg ők nem álltak konfliktusban. Ezt megelőzően a kozákok kizárólag saját vezetőik irányítása alatt és önállóan harcoltak, a cári vezetés egyenrangúként kezelte őket az orosz csapatokkal. Az Északi Háborúban ellenben I. Péter a modern hadviseléshez szokott orosz és német katonatiszteket nevezett ki az ukrán ezredek élére. Ezek az idegen tisztek alsóbbrendű katonai egységként, „ágyútölteléként” kezelték a büszke kozákokat.

Nagyszámú orosz haderő tartózkodott Ukrajna területén, amelyek hódítókként viselkedtek, erőszakoskodtak a helyi lakossággal. Nagy kárt okozott a háború az ukrán városoknak és kereskedőknek is, különösen a Danziggal, Königsberggel és Rigával folytatott kereskedelmi kapcsolatok szenvedtek kárt.

Ukrajna a gazdag gabonatermésével és hatalmas sertésállományával a cári hadsereg élelmiszerellátója lett, miközben az ukrán lakosságnak éheznie kellett. Ugyanakkor az orosz hadvezetés nem gondoskodott az ukrán segédcsapatok élelemmel és lőszerrel való ellátásáról, a kozákoknak a katonai szolgálat mellett erődépítési munkálatokban is részt kellett venniük.

Ami leginkább elbátortalanította és demoralizálta a kozákokat, az a híresztelés volt, hogy a cár fel akarja oszlatni a hagyományos kozák alakulatokat és újra akarja

azokat szervezni az európai hadsereg-modellnek megfelelően. A hetman és a sztarsina szemében a kozák tradíciók megsértése számított a legnagyobb bűnnek, amit bárki – beleértve az orosz uralkodó is – elkövethetett. Úgy tűnt, hogy Ukrajna 1654 óta féltve őrzött autonómiája<sup>9</sup> forog veszélyben.

Vagyis csak akkor, amikor Péter támadást intézett az ukrán tradicionális rend ellen, vonta le a hetman azt a következtetést, hogy a továbbiakban képtelen lesz összeegyeztetni az uralkodó, saját maga és Ukrajna érdekeit. Mazepa a kozák sereg főparancsnokaként és az autonóm Ukrajna vezetőjeként egyre több sérelmet volt kénytelen elszenvedni. Az első sokkoló hírt az a rendelkezés jelentette számára, amelyben a cár a Zaporozsjei Hadat kivonva a hetman közvetlen irányítása alól, Mensikov ideiglenes parancsnoksága alá helyezte. 1706 és 1707 folyamán I. Péter és az orosz tábornok több kijelentése is arra utalt, hogy Moszkva az ukrán önkormányzati jog megszüntetésére és a Hetmanátus orosz vajdák hatásköre alá történő rendelésére készül.

1707-ben azonban a svéd csapatok elindították sikeres támadásukat északon és XII. Károly győzelmének lehetősége, valamint a svédek lengyel szövetségeseinek Ukrajnába való diadalmas visszatérésének veszélye ijesztően reálisnak tűnt a kozák vezetés számára. Ebben a helyzetben a svéd uralkodóval kötendő szövetség alternatívája kézenfekvőnek tűnt a hetmani kormányzat tervei között. A svéd orientációnak voltak előzményei a Hetmanátus történetében, melyek Bogdan Hmelnyickij és X. Gusztáv által kötött 1656. évi szerződésre<sup>10</sup> nyúlnak vissza.

A XII. Károly által lengyel trónra ültetett Sztaniszlav Leszczyński már 1705-ben felvette a kapcsolatot Mazepával, de a hetman svéd oldalra csábítására tett kísérletei egyelőre kudarcot vallottak.

Az orosz–ukrán viszony alakulásában az 1707-es év a fordulat évének tekinthető, I. Péter ugyanis felszólította a hetmant, hogy a jobb parti Ukrajnát adja át II. Ágostnak és egyben kezdeményezte Ukrajna autonómiájának eltörlését is. A kozák vezető számára az bizonyult az utolsó cseppnek a pohárban, amikor I. Péter megtagadta a kozákoktól a svéd invázió elleni katonai segítségnyújtást. („Védjétek magatokat, ahogyan tudjátok!”<sup>11</sup>) A hű ukrán vazallus éppen akkor kapta uralkodójától a segítség nyers visszautasítását, amikor a fenyegető svéd betörés a Hetmanátus létét fenyegette. Ez lett az a pont, amikor leküzdhetetlen ellentét alakult ki a cár és a hetman és a cár érdekei között. Mazepa számára I. Péter elutasítása azt jelentette, hogy az 1654-es perejaszlavi egyezmény – a cár iránti hűségének alapja – már nem tekinthető kölcsönösen előnyösnek, ezért rá – és a Zaporozsjei Hadra – nézve a továbbiakban nem kötelező.

1708. február 11. – március 8. között titkos svéd–ukrán tárgyalásokra került sor. Az eredeti dokumentumok nem maradtak fenn, amelyek az egyezményt tartalmazták.<sup>12</sup> Ezekből eredetileg két példány készült: az elsőt XII. Károly utasítására Piper svéd kancellár semmisítette meg a poltavai vereség napján, mert a svéd uralkodó

nem akarta, hogy azt a cár a kozákok ellen fel tudja használni. A másik példányt pedig maga Mazepa égette el közvetlenül a halála előtt.<sup>13</sup>

Hogy mi állhatott az írásbeli megállapodásban, arra néhány későbbi dokumentumból tudunk következtetni.

A szerződés tartalmát a következőképpen lehetne összefoglalni: XII. Károly megkapta volna a csernyihovi vajdaság északi részét, Mazepa segítségnyújtási kötelezettséget vállalt a svédek Moszkva elleni hadjárata esetén, illetve magára vállalta a svéd sereg ellátását is. Orlik szerint az egyezmény hat pontjából négy Ukrajna szuverenitását emelte ki, míg kettő a svédekkel szembeni kötelezettségeit tartalmazta.

Kétséges azonban, hogy sor került-e egyáltalán egy írásbeli szerződés megkötésére. Egyes források ugyanis – például a svéd hadikancellária titkárának naplója – csupán szóbeli megállapodásról tesznek említést.

A szövetségesek haditerve a következő lehetett: nagy átfogó támadás északról, nyugatról és délről Moszkva ellen a svéd sereg által, amelyet délnyugatról Leszczyński és Mazepa támogat a természeti kincsekben gazdag Ukrajna anyagi bázisára támaszkodva. E terv Mazepa érdekeivel is teljesen egybevágott: minél mélyebben hatolnak be ugyanis a svédek Oroszország belsejébe, annál könnyebb lehet Ukrajna számára az elszakadás. Így érthető a hetman felháborodása, amikor megtudta, hogy a svéd sereg – ahelyett, hogy egyenesen Moszkvára támadna – egy fordulattal Ukrajna felé vonult. (Mi az ördög űzi erre, az egész orosz kutyafalkát a nyakunkra hozza...<sup>14</sup> – kiáltott fel Mazepa a hír hallatán.) Ezzel a lépésével XII. Károly Ukrajnát főhadszíntérré kívánta változtatni, így a hetmannak már nem maradt ideje arra, hogy a kozákokat és a lakosságot felkészítse a külpolitikai irányváltásra.

Elkezdődött Mazepa életének talán legnehezebb időszaka: a svéd és az orosz uralkodó között egyensúlyozva meg kellett volna őriznie a hűség látszatát, ugyanakkor elő kellett készítenie az egyesülést a cár ellenségeivel. Károly Ukrajnába való betörése azonban sarokba szorította a hetmant, ezért választania kellett. Vagy hű marad a Romanovokhoz és szembenéz Ukrajna és a kozák rend esetleges elpusztításával, vagy a fennmaradás érdekében a svédek mellé áll.

1708. október 24-én a kozák sztarsina döntött a svéd szövetség mellett, majd két nappal később kb. 15 ezer kozákjával Mazepa elindult XII. Károly táborába. Napokon belül kiderült, hogy a Zaporozsjei Had vezetői rosszul döntöttek. I. Péter parancsára Mensikov csapatai lerohanták a Hetmanátust és a hetmani rezidenciát – Baturint – porig égették. A cári katonák szörnyű pusztításáról értesülve a kozákok többsége elbizonytalanodott és kezdtek visszapártolni a cárhoz.

Nem sokkal Baturin lerombolása után Mazepa a svéd szövetségeseivel visszatért a városba és a parázsló romokat nézve megpróbálta megindokolni a tettét:

„... levelet akartam írni a cár Őfelségének, hogy felsoroljam korábbi és jelenlegi sérelmeinket. A lecsökkent kiváltságokat és a közelgő pusztulást, amellyel népünknek szembe kell néznie... mi szabad népként vissza akarunk vonulni... alig várjuk teljes felszabadulásunkat a svéd király védelme alatt...”<sup>15</sup>

A kozák vezető érveléséből három tényezőt kell kiemelnünk: bizonyos jogok és privilégiumok hangsúlyozását, az uralkodó szabad megválasztásának és „visszahívásának” lehetőségét, valamint a védelem kérdését. Ezek a fő összetevői az ún. szerződéses elvnek, amely az európai feudalizmusban a legáltalánosabb szabályozója volt az uralkodók és a helyi elitnek közötti politikai kapcsolatnak. Ez az elv a kölcsönös kötelezettség törvényén alapult: a vazallus engedelmisséget, szolgálatot és hűséget ígért urának, cserében a védelemért, valamint privilégiumainak és országa hagyományainak tiszteletben tartásáért. Ha a vazallusnak jó oka volt azt gondolni, hogy ura megszegte a kötelezettségeit, élhetett az ellenállás jogával (ius resistendi) és érdekei védelmében fellázadhatott ellene.

Mazepa és a kozák elit egy része a cárhoz fűződő kapcsolatát a szerződéses elvben látta megtestesülni. A hetman és az orosz uralkodó között kialakult vazallusi viszonyt az 1654-es perejaszlavi egyezményre vezetik vissza, amelyben Alekszej Mihajlovics cár ígéretet tett arra, hogy garantálja a Zaporozsjei Had jogait és privilégiumait, és szükség esetén katonai védelmet nyújt. Fontos kiemelni, hogy már Bogdan Hmelnickijtől kezdve valamennyi hetman a Romanovokkal szembeni szolgálatát a szerződéses elvben látta kifejeződni. Mazepát megelőzően Ivan Vihovszkij<sup>16</sup> és Jurij Hmelnickij<sup>17</sup> is más orientációt választott. Ez a tipikus viselkedési módja volt a helyi elitnek az orosz uralkodó felé, amikor azok nem akarták vagy nem voltak képesek megtartani a politikai alku rájuk vonatkozó részét.

Miért lett akkor éppen Mazepa az árulás szimbóluma? Ennek megítéléséhez meg kell vizsgálnunk I. Péter álláspontját is. A poltavai győzelem után a veszély elmúlt, de a cár haragja nem. Miután november 5-én az „áruló” helyett Iván Szkoropadszkijt hetmannak választatta, az orosz uralkodó intenzív propaganda-hadjáratot indított Mazepa ellen. Az ortodox egyház háromszor kiátkozta a hetman nevét, amely procedúrát 1789-ig minden nagybőjt első vasárnapján megismételték a birodalom összes templomában. Vagyis az uralkodó az ortodox vallást a kozák vezető megbélyegzésére használta fel.

A hetman ennek megfelelően válaszolt: biztatására XII. Károly azt a hírt terjesztette el, miszerint a cár Ukrajnában a katolicizmus bevezetésére készül. Ennek érdekében jezsuitákat hívott Oroszországba, sőt már a pápával is elkezdte a tárgyalásokat.

A vallás síkján folytatott propaganda-hadjáratot elsősorban azzal lehet magyarázni, hogy Ukrajnában az ortodoxia szorosan egybefonódott a politikai értékekkel. A pravoszláv vallás emellett központi szerepet játszott a cár és a Zaporozsjei Had közötti kapcsolat kialakításában és fenntartásában. Az 1654. január 8-i Perejaszlavi

Radán a négy lehetséges uralkodó – a lengyel király, a török szultán, a krími kán, az orosz cár – az utóbbit választotta, mert „a Kelet cárja egy velünk a görögkeleti hit gyakorlásában, az ortodox hiten keresztül mi mind ugyanazon egyház tagjai vagyunk, amelynek vezetője Jézus Krisztus”.<sup>18</sup> 54 évvel később Mazepa is hangsúlyozta: „... Az, hogy mi, szabad emberek, elismertük a cár hatalmát, ez az egységes ortodox hit kedvéért történt...”<sup>19</sup> A kozákok elsősorban azt várták a Romanovoktól, hogy megkapják azt, amit a lengyel–litván kormányzat mindig megtagadott tőlük: új elitstátuszukat Ukrajnában. Kezdetől fogva mindkét oldal számára egyértelműnek tűnt, hogy a politikai hagyományok tekintetében két külön világot képviselnek: a kozákok a lengyel–litván „nemzeti köztársaság” utódainak tekintették magukat, ahol az elit jogainak sérthetatlensége számított a legfőbb elvnek, míg a cár egy soha kompromisszumot nem kötő, abszolút hatalommal kormányzó birodalom élén állt. Ennek ellenére 1654-ben mind Bogdan Hmelnyickij, mind Alekszej Mihajlovics felismerte, hogy többet nyernek, ha azt hangsúlyozzák, mi egyesítette, és nem azt, mi választhatja szét őket, így terelve a hangsúlyt az ortodox vallásra. Miközben a cárok lassan, de tudatosan szűkítették a Zaporozsjei Had kiváltságát, mindvégig azt bizonygatták, hogy ez nem politikai indíttatásból, hanem a közös hit érdekében történt.

Mazepa majdnem összes elődjét árulónak tartotta az orosz kormányzat, de Alekszej Mihajlovics nem próbált „ideológiai” kérdést csinálni az ügyből, mint ahogy azt később I. Péter tette. A hetman elleni eljárás a köztársaságkori Rómára vezethető vissza, ahol ilyen büntetéseket róttak ki azokra, akik állam elleni bűncselekményt követtek el és sikerült megmenekülniük. Az ilyen bűnösök elítélésével a rómaiak azt akarták mindenkinek a tudtára adni, hogy ha a büntett a közérdek ellen történik, azt senki sem úszhatja meg büntetés nélkül, még akkor sem, ha a megtorlás csak szimbolikus.

Oroszországban Péter alkalmazta először az egységes állam értékeit arra a viszonyra vonatkoztatva, ami korábban személyes kapcsolaton alapult a cár és az ukrán sztarsina között.<sup>20</sup>

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Mazepa és a kozák elit öntudatosan védte a jogait, szemben az orosz nemességgel, amelynek nem volt a cárral olyan írott egyezménye, amelyre hivatkozhatott volna szükség esetén. Amíg Péter és elődei megvédték Ukrajnát és tiszteletben tartották a Zaporozsjei Had privilégiumait, addig jogosan követelheték a kozákok engedelmességét és katonai szolgáltatást, sőt bizonyos központosító intézkedéseket is bevezethettek. Ukrán részről a cárral kialakított kötelékeket tradicionalista szemszögből nézték és lojalitásuk középpontjában a Romanov-dinasztia állt. Mivel Ukrajna egy katonailag nagyon erős és kulturálisan is relatíve fejlett tagállam volt és a cár fennhatóságát önkéntesen ismerték el, az orosz uralkodóknak engedményeket kellett adniuk az abszolutista kormányzás alkalmazásából. Perejaszlavnál megegyeztek, hogy tiszteletben tartják

az ukránok privilégiumait: ezt Alekszej Mihajlovics csupán taktikai manővernek szánta, míg a kozák sztarsina az 1654-es egyezményt politikai jogaik elismerésének tekintette. Ez a kettősség tette lehetővé, hogy mindkét fél azt higgye, a másik fél elfogadta az ő nézeteit. Így a moszkovita és az ukrán felfogás a perejaszlavi szerződés jellegét illetően mintegy fél évszázadon keresztül „elfért” egymás mellett.

Ezzel szemben Péter azt hangsúlyozta, hogy a kozákok minden kiváltsága a cár bőkezűségéből fakadt, amelyet az orosz uralkodó bármikor korlátozhat, sőt vissza is vonhat. Mivel az ortodox egyház is áldását adta erre, minden ellenszegülés a hit ellen elkövetett súlyos bűnnek számított. Péter felfogásában az állam, mint a nép jólétét szolgáló intézmény lett a lojalitás alapja, amely a továbbiakban már nem tudott tolerálni egy olyan lazán megfogalmazott szerződést, mint a perejaszlavi egyezmény.

Mazepa szemszögéből a cár volt az, aki megszegte a szerződéses elvet 1708-ban a katonai segítségnyújtás megtagadásával. Péter állampárti szemszögéből nézve pedig a hetman lelken száradt, hogy Oroszországot veszélybe sodorta az „árulásával”. Az orosz uralkodó nem tudta volna legálisan bevezetni a reformjait, ha nem játssza ki az Ukrajna felé 1654-ben Perejaszlavban vállalt kötelezettségeket. Mazepa pedig a Zaporozsjei Had privilégiumainak védelmében nem tehetett mást, minthogy a Romanovokkal szakítva átalált az ellenséghez. Az egymás, illetve a perejaszlavi egyezmény iránti hűtlenség így mind a két oldalról elkerülhetetlennek tűnt. De nem is annyira a hetman cselekedetének bűnös volta, mint inkább a reformer cár által az orosz államra alkalmazott új jelentés adhat magyarázatot arra, hogy miért kapcsolódik olyan rendületlenül Mazepa nevéhez az árulás.

Azáltal, hogy Péter a hetmant többször is árulással vádolta meg, nemcsak propagandát akart létrehozni, hanem egy teljesen új értékrendszert – az abszolutista államét – vezetett be Oroszországban, ami alapján az ukránokat is megítélte. Ha Mazepa politikáját ideológiamentesen szemléljük, észre kell vennünk, hogy elsősorban a hazájának jólétéről való gondoskodás készítette őt a svédek oldalára történő átállásra.



## Jegyzetek

1. D. N. Bantüs-Kamenszkij: Isztorija Maloj Rossziji. Moszkva, 1842. 223. o., Sz. M. Szolovjov: Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. Moszkva, 1962. 615. o.
2. M. N. Kosztomarov: Mazepa i Mazepiniszti. In: Isztoriceseszkije monografiji i isszledovanyija vol. 16. St. Petersburg, 1885. 457–485. o., A. Lazarevszkij: Zametki a Mazepe. In: Kijevszkaja sztarina 1898. no. 3. 131–167. o.
3. P. Fedenko: Hetman Mazepa in Soviet Historiography. In: Ukrainian Review 9, 6–18. o., B. Krupnyickij: Mazepa i sovietska isztoriografija. In: Ukrainski zbirnyk, 1955. no. 2. 26–30. o.
4. Úgy tűnik, hogy Mazepának az állam ellen elkövetett bűncselekménye, ami a szeparatista törekvéseiben nyilvánult meg, erősebben befolyásolta a szovjet historiográfiát, mint a néppel szemben feltételezett bűne.
5. D. Kravcov: Hetman Mazepa v ukrainszkii isztoriohrafiji XIX. V. In: Zapiszki Isztoriko – filolohicsnoho viddilu Ukrainszkoji Akademiji nauk 6. Kijev, 1925. 2–18. o., F. Umanec: Hetman Mazepa. St. Petersburg, 1897. 185. o.
6. Ezt az értelmezést elsősorban azok az ukrán történészek dolgozták ki és erősen propagálták, akik Ukrajna határain kívül éltek. Buzgón keresték a történelmi példákat, hogy alátámasszák politikai és ideológiai meggyőződésüket. Számukra Ivan Mazepa az egyik legideálisabb történelmi személyiségnek tűnt a prencipalista szerepkörbe való beállításra.
7. Orlik to Stefan Javorskyi 1 June 1721. St. Petersburg, 1897. 185. o.  
A tanult és intelligens Filip Orlik két évig szolgált a hetman személyi titkáráként és írt egy részletes naplót az ezen idő alatt történt eseményekről. Ebből a kevésbé ismert és ritkán felhasznált forrásból, amely tele van Mazepa dilemmájának szó szerinti idézeteivel, lehet elsősorban arra következtetni, hogy a hetman mit tekintett a politikai lojalitás határának.
8. Orlik to Stefan Javorskyi... i. m. 5. o.
9. Tekintettel arra, hogy az 1654. évi perejaszlavi egyezmény nem rendelkezett Ukrajna hivatalos státuszáról Oroszországon belül, mindkét fél másként értelmezte a köztük fennálló kapcsolatrendszert. Az ukrán vezetők a Romanovok széleskörű

jogokkal és privilégiumokkal rendelkező vazallusainak tekintették magukat, míg Moszkva kezdettől fogva alávetett tartományként kezelte a Hetmanátust.

10. A legvalószínűbb támogatást már Bogdan Hmelnyickij kormányzása idején is Svédországtól várhatták a kozák vezetők: mivel X. Károlynak korábban nem sikerült egy közös lengyel–svéd szövetséget kialakítania Moszkva ellen, így egyelőre Ukrajna felé közeledett egyrészt lengyelelles célzattal, másrészt az orosz expanzió lefékezése érdekében. A svéd király minden igyekezete ellenére sem tudta azonban rávenni a hetmant, hogy Lengyelország térdre kényszerítése után a cár ellen is fegyverrel forduljon. Így egyelőre arra bátorította Hmelnyickijt, hogy a továbbiakban az orosz főparancsnokságtól függetlenül vezesse a hadjáratait.

11. Orlik to Stefan Javorskyi... i. m. 14. o.

12. A svéd–ukrán tárgyalásokkal kapcsolatban a kutatók általában a poltavai csatáról szóló névtelen beszámolót tekintik kiindulási pontnak, amely nyomtatásban először 1740-ben jelent meg és Adlerfeld „Histoire militaire de Charles XII, Roi de Suède” (Amszterdam, 1740.) című munkájának kiegészítése. Hallendorf svéd tudós ezt nyomtatta újra „Karl XII in Ukraina” címmel 1915-ben az Uppsalai Egyetem könyvtárában található kézirat alapján, amelynek az Adlerfeld által kiadott mű egy többé-kevésbé szabad francia fordítása.

13. D. Dorosenko: Hetman Mazepa, ein Leben und Wirken. 1933/7. 62. o.

14. Orlik to Stefan Javorskyi... i. m. 24. o.

15. M. N. Kosztomarov: Mazepa. Moszkva, 1897. 229. o.

16. Ivan Vihovszkij a kozák sztarsina azon szűk rétegének érdekeit képviselte, amely a Rzeczpospolitához való visszacsatlakozást sürgette. A hetmani székbe jutva kénytelen volt kész tényként elfogadni az orosz alávetettséget, de mindvégig az a cél vezérelte, hogy hivatalosan is megvalósítsa azt a szuverén kormányzati formát, amelynek szellemében Bogdan Hmelnyickij 1654–57 között Ukrajnát irányította. A lengyel kormányzattal 1658-ban megkötött hadjaci egyezményben megmutakozó elszakadási kísérlete jelezte, hogy a kozák elit más alternatívákban is gondolkodott és nem tekintették a Moszkvától való függést az „egyetlen helyes útnak”.

17. Jurij Hmelnyickij többször is a cári kormányzat katonai segítségét kérte az állandósuló tatár és lengyel támadások ellen, sikertelenül. Mindezek a sérelmek arra késztették a hetmant, hogy Vihovszkij példáját követve átálljon a lengyelekhez.

18. Vosszozegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej. Moszkva, 1954. vol. 3. 461. o.

19. Orlik to Stefan Javorskyi... i. m. 24. o.

20. O. Subtelny: Mazepa, Peter I. and the Question of Treason. In: Harvard Ukrainian Studies V. II. no. 2. June 1978. 180. o.



## **A görög–török együttműködés lehetősége a Balkán-háborúk előtt**

A görög–török együttműködés lehetőségét szeretném bemutatni, hogy mikortól, és milyen konkrét elképzelések születtek a két nemzet között az első Balkán-háború kirobbanásáig. Ehhez szükségesnek érzem két alapvető fogalom, a „Köztes Terület”, és a „görög–törökség” jelentéstartalmát áttekinteni az ifjútörök forradalom kitöréséig.

**Fogalmak: a „Köztes Terület” és a „görög–törökség” jelentése, megjelenéseik a görög történelemben az első Balkán-háborúig.**

A görög történetírásban az eurázsiai kontinenst több évezredes történelme folyamán három kulturális vagy civilizációs régióra osztják:

- Nyugat. Nyugat-Európa, ma már Észak-Amerika, Dél-Amerika, Ausztrália, Új-Zéland is része.

- Kelet. Távol-Kelet: India, Délkelet-Ázsia Indonéziával, Kína Japánnal és Koreával.

- Köztes Terület. Nyugati határa az Észak-Baltikumtól húzódik az Adriai-tengerig. A keleti (ortodox) és nyugati keresztény országok közötti választóvonal. Keleti határa az Ohotszki-tengertől (Kamcsatka-félsziget) az Ádeni-öbölhöz terjed. Ide tartozik Oroszország, a balkáni országok Horvátország nélkül, az arab országok (Marokkótól az Arab-félszigetig), Etiópia, Irán, Afganisztán, Pakisztán Indusztól nyugatra elterülő része és Tádzsikisztán.

A 20. században, főleg az első világháború után (1920. április, San Remo; 1920. augusztus, Sèvres) a kereszténység és az iszlám közötti különbségek lettek a hangsúlyosak, az együttműködés „lehetetlensége”. Azonban nem minden korban volt nagy távolság a két vallás között (inkább a római katolikus és a görögkeleti kereszténység közötti ellenségeskedésről lehet beszélni), és a 11. századtól még a vallási együttműködésre is születtek elképzelések. Évezredek óta minden jelentő-

sebb nép megpróbálta egyesíteni a Köztes Területet<sup>1</sup>, melynek központja végig a Kelet-Mediterráneum volt, ahogy „belpolitikai” konfliktusai is jól lokalizálhatóak: kb. 1600 éve egy város körül és egy városért, Konstantinápoly birtoklásáért törtek ki.<sup>2</sup> Az utóbbi ezer évben görögök, törökök és oroszok harcoltak a városért, amelyet sok néven neveztek. Ezekből kettőt emelnék ki: a görögök „i Póli”-nak, A Városnak hívták-hívják; míg az oroszok „Cargrad”-nak, Cárvárosnak<sup>3</sup>, mindkettő jól mutatja jelentőségét. A terület súlyos krízise is belülről indult ki a 18. századtól (a történetírás ezt szokta összefoglalóan keleti kérdésként definiálni), de nem a kereszténység és az iszlám közötti vallási konfliktusról volt szó, hanem egy társadalmi, gazdasági és politikai válságról. A külső és belső problémák ellenére, a 20. század elejéig a görögök, az arabok és főleg a törökök számára az Oszmán Birodalom megreformálásának a gondolata töltött be központi szerepet, és nem állt szándékukban a birodalom feldarabolása. „A görögök, törökök, arabok mind testvérek”, hirdette Rigasz Fereosz 1797-ben – és hirdették 1908-ban az ifjútörökök is.

A „görög-törökség” az 1960-as évektől használt terminus, egy politikai jelenség, a görög és a török nemzet kölcsönös érdek-összefonódását jelenti, mely a 11. századtól nyilvánul meg. Másrészt ezen a politikai jelenségen belül egy megszilárdult ideológia, melynek célja egy közös görög-török állam létrehozása. Olyan ideológia, mely valójában a görög-török politikai jelenségnek tulajdonít elsődleges szerepet (tehát annak, hogy az egy politikai régió – jelen esetben a Kelet-Mediterráneum – területén élő nemzetek nagyon hasonlóan egymáshoz társadalmi berendezkedésük, vallási és kulturális szellemiségüket illetően, ezért egy politikai „egységet” képeznek) és ehhez szükséges a görög-török politikai egység megteremtése. A görög-törökség hívei abban egyet értettek, hogy a két állam közötti konföderációnál nem lehet jobbat létrehozni, de a megvalósítás mikéntjében

<sup>1</sup> A perzsák az i.e. 5. században; Nagy Sándor makedón/görög birodalma; a Bizánci (görög) Birodalom; az arabok; a mongolok; a törökök; az oroszok. (Az 1774-es kücsük-kajnardzsai békeszerződés szerint Oroszország védnökséget kapott az oszmán területen élő ortodoxok felett a kereskedelmi kiváltságok mellett. Innentől kezdve a Szorosok ellenőrzése lett a cél. Ezután született II. Katalin Görög Terve: a törököt kiűzve a Balkánról egy új görög császárságot hozott volna létre Konstantinápoly fővárossal és egy orosz herceggel az élén.)

<sup>2</sup> Ennek a hosszú idő át tartó konfliktus-sorozatnak köszönhetően, legendák egész sora alakult ki az idők folyamán a várossal kapcsolatban. (Pl.: A hagyomány szerint az utolsó bizánci császár, XII. Palaiologosz Konsztantinosz nem is vesztette életét Konstantinápoly 1453-as ostrománál, csak kővé dermedt, és újra életre fog majd kelni, mely napon a város is fel fog szabadulni a török alól.)

<sup>3</sup> További kutatásokat érdemelne annak megvizsgálása, hogy mennyire volt ez az elnevezés benne az orosz politikai és társadalmi tudatban/gondolkodásban. A görög elnevezés ugyanis nagyon mélyen.

már komoly eltérések adódtak. (Persze a kérdés máshogy jelentkezett a 15. században és máshogy a 20. század elején.)

Az ideológia eredetéhez a 14–15. századig kell visszanyúlni (mind török, mind görög oldalon), mikor Bizáncban a Keleti Párt keményen ellenállt a Nyugati Párt azon törekvésének, hogy létrehozzák a vallási egységet Rómával, és együttműködjenek a Nyugattal a törökkel szemben. Az ideológia „atyjának” és egyik legkorábbi képviselőjének Georgiosz Trapezuntioszt (1395–1484) tartják, akit 1439-ben választottak ki három másik filozófussal együtt a Bizánci Birodalom tanácsadójának a florenti zsinatra, ahol a katolikus egyházzal történő egyesülés volt a központi kérdés. Trapezuntiosz aláírta az egyesülést (ahogy a többi küldött is), de mikor a görögök felháborodottan támadták ezt a tettet – a Nyugattal szembeni kapitulációnak tartva azt –, engedelmeskedett a görög nép akaratának. A zsinat után kinyilvánította ragaszkodását országához, az egyetemes Bizánci Birodalomhoz, de a szultánhoz is egyike levelében:

„Senki sem kételkedik benne, hogy te vagy a Romeoszok<sup>4</sup> törvényes uralkodója. Valójában az az uralkodó, aki törvényesen birtokolja a birodalom trónját. Ez a trón a Római Birodalomban Konstantinápoly, aki törvényesen birtokolja a várost, az az uralkodó. És te nem az emberektől, hanem istentől birtoklod a fent említett trónt... következésképp te vagy a törvényes római császár... De az, aki a rómaiak császára, az az egész földgolyó császára is egyben.”

Megismételte a múlt összes próbálkozását hogy közelítse egymáshoz az iszlámot és az ortodox vallást, melynek alátámasztására szerkesztett egy értekezést is *A keresztény hit igazságáról* címmel. Ezt 1453 júliusában, csak két hónappal Konstantinápoly elfoglalása után (1453. május 29.) küldte el II. Mehmet szultánnak, hogy bizonyítsa, nincs lényegi különbség a két vallás között. Valójában nem ismerte fel, hogy a szultán nem kezelheti a birodalom görög és török lakosait egyenlőként, hiszen a Köztes Terület törvénykezése is mindig a vallási különbségek felismerésén alapult: az uralkodó vallástól különböző vallású alattvalók mindig fizettek egy különadót is<sup>5</sup>.

A 18. századtól egyre erőteljesebben érezhető a Nyugat befolyása az Oszmán Birodalomban, ami először a görögöket érintette, a törököket (a muzulmán polgári osztály hiánya miatt) csak később. Azonban minél erősebb volt ez a befolyás és intenzívebb a változás, annál népszerűbbnek tűnt a görög–törökség ideológiája, és tudatosította mindkét népben különbségüket a Nyugattal szemben. Ebben a légkörben született meg 1797-ben Rigasz Fereosz (1757–1798) alkotmányterveze-

<sup>4</sup> A Nyugat-Római Birodalom bukása után a görög anyanyelvű bizánciak továbbra is Római Birodalomnak nevezték országukat, magukat pedig rómaiaknak. Ma Romeosz = újjörög.

<sup>5</sup> A nem muzulmán alattvalók adója a dzsizja (fejadó) volt.

te.<sup>6</sup> Az Oszmán Birodalom megdöntése után egy új államot szeretett volna létrehozni a birodalom régi határaival, de új néven: Görög Köztársaságnak nevezte volna a megreformált birodalmat. Ennek megvalósításához forradalmat szeretett volna kirobbantani a Balkánon, de az oszmán hatóságok letartóztatták, majd 1798 júliusában kivégezték – a konstantinápolyi pátriárka asszisztálása mellett. A pátriárka már korábban megfenyegette a görögöket, hogy aki elolvassa Rigasz forradalmi munkáját, azt kiátkozza. Rigasz kísérlete azért érdekes, mert forradalmának jellemzőivel az 1908-as ifjútörök forradalomnál újra találkozhatunk. Célja egy polgári forradalom megszervezése volt (nemcsak nemzeti, de politikai és társadalmi is), ám ez eleve kudarcra volt ítélve egy olyan soknemzetiségű államban, ahol annyi különböző nemzet élt, mint az Oszmán Birodalomban. (Egy ilyen forradalom még 110 évvel később sem sikerülhetett.) Programját 1797-ben állította össze, és az 1793-as francia jakobinus alkotmány mintájára készült, ám néhány jegyében még annál is radikálisabb volt. (Pl.: A kötelező oktatást mindkét nem számára szükségesnek tartotta, továbbá bevezetette volna a nőknek is kötelező katonai szolgálatot. Így Rigasz hajlott arra az álláspontra, hogy a férfiakat és a nőket egyenlőnek tekintse, amivel meghaladta az 1793-as francia alkotmányt.) Alkotmánytervezetéből néhány részlet:

„7. cikkely: „A birodalom [vezető] népe, az állam egész területén élő valamennyi lakos, vallási és nyelvjárási kivétel nélkül görög [tehát ortodox keresztény: görög, szláv, arab], albán, vlach [tehát román], örmény, török [tehát mohamedán: arab, kurd és török] és minden más származásúak.”

21. cikkely: „A nép egésze együtt alkotja a nemzetet, nemcsak a gazdagok és előkelők.”

53. cikkely: „Az összes törvény és parancs... görög nyelvű lesz, így mindenki jobban olvashatja a birodalom egész területén az összes ítéletet és állami végzést.”

112. cikkely: „A törvényhozó hatalom természetesen minden töröknek, görögnek, örménynek egyenjogúságot, biztonságot, szabadságot, földbirtok birtoklási jogot [biztosít]...”

Nem látta be, hogy alkotmánytervezete összeegyeztethetetlen az Oszmán Birodalom népeinek vallási és nemzetiségi vágyaival. Ennek az ellentmondásnak egészen nyilvánvaló jele nyilvánul meg az 1796-ban írt szabadsághimnuszában, a *Csatadalban* is, melyben azt javasolta, hogy az Oszmán Birodalom keresztény és muzulmán lakói fogadják el a felkelés szimbólumának a Keresztet.

<sup>6</sup> Munkája címe: „Rumélia, Kis-Ázsia, a Földközi-tengeri szigetek és Vlahobogdania lakosságának új politikai irányítása.”



## Az ifjútörökök és a Konstantinápolyi Szervezet

A 19. század második felében egyre markánsabban jelentkeztek a birodalom megreformálását sürgető elképzelések és az e célból alakult különböző szervezetek. Az ifjútörökök közül a legnagyobb szerepet játszó csoport az Egység és Haladás Bizottsága volt, melyet 1889-ben négy orvostanhallgató diák alapított Konstantinápolyban (egy albán, egy kaukázusi cserkesz és két kurd). Teljes programjukat 1895. december 3-án tették közre, hivatalos lapjukban, a *Mesveretben*: „Követeljük a reformok megvalósítását... nemcsak egy nemzet érdekében, de az összes oszmánok függetlenségét, ha zsidók, keresztények vagy muzulmánok [legyenek is]... Elhatároztuk, hogy megőrizzük egyéni keleti sajátosságainkat, kultúránkat és ezért csak a nyugat általános tudományos fejleményeit vesszük át.”

A liberális oszmánok első kongresszusa Párizsban ült össze 1902 februárjában, 47 képviselő, törökök, arabok, görögök, kurdok, albánok, örmények, zsidók, cserkeszek részvételével. Itt fogadták el céljaiknak az Oszmán Birodalom területi integritásának megőrzését; a monarchiának mint a birodalom különböző népeinek elengedhetetlen összekötő kapcsa fenntartását; a birodalom összes (állam) polgárának törvény előtti egyenlőségét minden hátrányos vallási és nemzetiségi megkülönböztetés nélkül; az 1876-os alkotmány visszaállítását. (Ez az alkotmány nem volt sokáig érvényben, mert a szultán egy évvel később felfüggesztette, de elég széles képviselést jelentett a birodalom összes lakosának – így szép emlékeket hagyott a törökországi nemzetiség emlékezetében.)

Az ifjútörök forradalom 1908. július 23-án győzött, a bizottság tisztjei kihirdették a 1876-os alkotmány visszaállítását és betartották a birodalom nem török nemzetiségű közösségeinek tett ígéreteiket, amit jól szemléltet a Parlament összetétele,<sup>7</sup> a 288 hely megoszlása: 147 török, 60 arab, 27 albán, 26 görög, 14 örmény, 10 szláv és 4 zsidó képviselőnek sikerült bekerülnie. Az ifjútörökök oszmánok voltak és nem török vagy görög nacionalisták. A nemzetiség problémájának jelentősége még nem tudatosult bennük, ezért hatalomra kerülésük hatalmas lelkesedést váltott ki úgy az arabok, mint a görögök körében. Felcsillant a remény, hogy megvalósulhat a görög–török együttműködés egy államon belül, mely elképzelésnek legmarkánsabb képviselői Jon Dragumisz és Athanasziosz Szuliotisz-Nikolaidisz voltak. A szellemi vezető Szuliotisz volt, aki létrehozott egy titkos társaságot Konstantinápolyban az Oszmán Birodalom területén élő görögökből, a 'Konstantinápolyi Szervezet'-et, mely 1908–1912 között állt fenn. Ez a szervezet szorosan együttműködött Dragumisszal és élvezte az oszmán parlament görög képviselőinek, a konstantinápolyi pátriárkának és az athéni kormánynak a támogatását is. Szuliotisz ideológiája nem Rigasz bizánci–oszmán univerzális államkoncepciója, s nem a Megali

<sup>7</sup> 1908. december 17-én tartotta első ülését.

Idea nacionalizmusa. Olyan ideológia, mely mindkettőt egyesíti és a Kelet-Mediterráneum politikai azonosságán, az ezen a területen élő nemzetek azonosságán alapul. Végső célja egy Keleti Föderáció létrehozása volt, mely az összes itt élő nemzetet egy államon belül egyesítette volna. Nem hitt egy bizánci vagy egy oszmán nemzetben, hanem sok külön nemzetben, mint a görög vagy a török, melyeknek konföderáció létrehozásáról kellene tárgyalniuk, amely megőrizné az égei-tengeri népek alapvető politikai azonosságát. A konföderáció megvalósítása után lehetővé vált volna az átmenet a második stádiumba, a „nemzetek feletti”-be, egy „keleti faj” létrehozásába. Szuliotisz írta a *Konstantinápolyi Szervezet* című munkájában:

„... Mi, a Balkán-félsziget és Kis-Ázsia nemzetei sokkal nagyobb rokonságban állunk egymással, mint ahogy azt fanatikus neveltetésünk és tanulmányaink elképzelni engedik. Hosszú generációkon át keveredtek egymással ősünk úgy, hogy bármilyen formában vagyunk is most megkülönböztetve egymástól, nemzetekként vagy államokként, mindegyikünkben különböző embertani típusok találhatók, s mégis könnyű megkülönböztetni minket a többi európai és ázsiai néptől. Nemzedékeken keresztül ősünk egyazon államban éltek, több mint ezer éven át a Bizánci, ma pedig az Oszmán Birodalom polgáraiként... Egyre gyakrabban ragadtak magukkal a Városban<sup>8</sup> olyan pillanatok, amikor nem tudtam nem meghatódni a balkáni és kis-ázsiai nemzetek rokonságára és közös balszerencséjére gondolva, s megfogalmazódott bennem, hogy csakis az összefogás jelentheti az egyedüli reményt a külső nyomás lerázására.”

Azonban az ifjútörök forradalom sikerét követő eufórikus hangulat az Oszmán Birodalom keresztény nemzetiségei körében nem tartott sokáig, már az 1908. októberi események<sup>9</sup> beárnyékolták azt. Később, az 1909-es ellenforradalom leverése után az ifjútörökök liberálisabb képviselői teljesen háttérbe szorultak és a Birodalom összes alattvalójának egyenlőségét ígérő elvek helyett egyre inkább a török nacionalizmus vált politikai irányvonallá. Ezzel párhuzamosan a keresztényeket hátrányosan érintő törvények születtek, és az együttműködés lehetőségét egyre inkább a szembenállás váltotta fel, ami elvezetett az első Balkán-háborúhoz és az Oszmán Birodalom európai területeinek szinte teljes felosztásához. A háború kitörése pedig pontot tett a görög–török együttműködésre, még azelőtt, hogy az valójában létrejöhetett volna.

<sup>8</sup> A Város Konstantinápolyt jelent Szuliotisznál is.

<sup>9</sup> 1908. október 5-én Bulgária kikiáltotta függetlenségét, az Osztrák–Magyar Monarchia október 6-án annektálta Bosznia-Hercegovinát és egy nappal később Kréta szigetének lakossága proklamálta az uniót Görögországgal – bár ez utóbbi nem valósult meg, csak az első Balkán-háború után.

Célom annak vázlatos bemutatása volt, hogy milyen ideológiai hasonlóságot mutattak az Oszmán Birodalom átalakítási elképzelései a török nacionalizmus elterjedéséig. Ezek az elképzelések pedig mind a Kelet-Mediterráneum (mint közös politikai régió) egységének a gondolatára vezethetők vissza.

#### Irodalom:

Δημητρη Κιτσικη: Συγκριτική ιστορία Ελλάδας και Τουρκίας στον 20. ο. Αιώνα. (Dimitri Kiciki: Összehasonlító görög–török történelem a 20. században. Esztia, Athén, 1990.)

Αθανασιος Σουλιοτης–Νικολαιδης: Οργανωσις Κωνσταντινουπολεως. (A thanasziosz Szuliotisz-Nikolaidisz: Konstantinápolyi Szervezet. Dodoni, Athén, 1984.)

Το Πολιτευμα του Πηγα Βελεστινλη. (Rigaszi Velesztinlisz alkotmánya. A Görög Köztársaság első alkotmánya és a Balkán nemzetjeinek szabad élete. Vagionaki, Athén, 1976.)

A. J. Panayotopoulos: Early relations between the Greeks and the Young Turks. In.: Balkan Studies, 1980/I.

Diogenis Xanalathos: The Greeks and the Turks on the Eve of the Balkan wars. In.: Balkan Studies, 1980/II.

A. J. Panayotopoulos: The „Great Idea” and the Vision of Eastern Federation. In.: Balkan Studies, 1962.



## Zsidósors a Mediterráneumban és Európában 1492 után

A *reconquista* Asztúriában kezdődő nyolc évszázados folyamata után az iszlám utolsó stratégiai támaszpontja esett el Granada visszahódításával, 1492. január 2-án. A Katolikus Királyok<sup>1</sup> ekkor azonnal megkezdték a spanyol nemzetállam geopolitikai megszilárdítását, vallási egyesítését; ez utóbbi mintegy 160 000, vallását gyakorló zsidót érintett az ötmilliós egyesült királyságban.

Az Ibériai-félszigeten élő, nagyszámú izraelita vallású diaszpóra<sup>2</sup> erőszakos térítésével elsőként a vizigót királyok próbálkoztak meg (sikertelenül) a 7. század folyamán, de az arab dominancia alatt a zsidó társadalom jelentős szociológiai, tudományos, gazdasági fejlődést ért el, olyannyira, hogy a keresztények és a zsidók közti vallási és életvitel okozta ellentétek<sup>3</sup> már 1391-től véres zsidóüldözésekké fajultak Kasztíliában, Aragóniában, Katalóniában.

<sup>1</sup> II. Aragóniai Ferdinándot (†1516) és Kasztíliai Izabellát (†1504) 1496-ban nevezték először Katolikus Királyoknak, amikor VI. Sándor pápa (1492–1503) a „katolikus király” címet adományozta a spanyol korona mindenkori birtokosának, ami a regalizmus visszaéléseit eredményezte az állam és az egyház kapcsolatában.

<sup>2</sup> A zsidó nép önkéntes szétszóródása már megkezdődött a jeruzsálemi Nagy Templom Kr. e. 586-ban történt lerombolása előtt, de az első zsidó állam megszűntével nagy tömegű kivándorlás történt szerte a görög-római világban, diaszpóráik alakultak Palesztinában, Mezopotámiában, Egyiptomban, Alexandriában, Antióchiában, Sziciliában és Rómában is. Kényszerű letelepítésük a Peloponnészoszon, majd Hispánia provincia középső részén Hadrianus (Kr. u. 117–138) nevéhez fűződik, de Provence-ba költöztek már a salamoni templom fennállása idején is. Vö. Újvári Péter (szerk.): Zsidó lexikon. Budapest, 1929. 200–202. o.

<sup>3</sup> Az ellentétek visszavezethetők az ősegyház keresztényjudaizmustól történő elzárkózásáig, a 2. századtól kezdődően, majd az azt követő keresztény zsidóellenességig, ami a középkori keresztes háborúk (1095–1096, 1146–1147) folyamán szélsőségekbe torkollt. A IV. lateráni egyetemes zsinat már megkülönböztető jel viselésére kötelezte a zsidókat – a mórokkal együtt – öltözetükön és 1215-ben kizárta őket a köztisztviselői hivatalokból mint Isten Fia gyilkosainak leszármazottjait. Vö. Andersen, Carl-Denzler Georg: Dizionario storico del

A biztos haláltól a keresztség kényszerű felvétele jelentette ekkor a menekülést, de a legtöbb így megkeresztelt esetében az „újkeresztények” titokban tovább gyakorolták ősi vallásukat, akiket a pejoratív *marranos* kifejezéssel illettek. Idők múltán egyre növekvő számuk a marannusok társadalmi rétegének kialakulását eredményezte. Az Ibériai-félsziget zsidó diaszpóráinak felszámolásához, azaz a kiűzésüket már megelőző középkori keresztény fanatizmus szélsőségeihez, valamint az 1478 óta Sevillában létrehozott spanyol inkvizíció gyakorolta kegyetlenkedések fokozódásához nem kevésbé járultak hozzá maguk a marannusok is azzal a kevésbé ismert eseménnyel, hogy merényletet követtek el Pedro Arbués kanonok, Ágostonrendi inkvizítor ellen Saragossa székesegyházában 1485. szeptember 15-én, Toledóban feszületeket csonkítottak meg, valamint összeesküvést szerveztek Úrnapijára, a város elfoglalását tűzve ki célul.<sup>4</sup>

---

Cristianesimo. Torino (Ed. Paoline) 1992. 262–263. o.; Jedin, Hubert (szerk.): Storia della Chiesa. Milano (Ed. Jaca Book) 1972, V/2. kötet. 388–400. o.

Az újkor elején a zsidóellenesség egyik legfontosabb okául szolgált az uzsora-, azaz a kölcsönzött összeg utáni túlzott kamat – 20%-nál több – követelésének gyakorlata, ami kirívóan ellenszenvesnek minősült a zsidók és csupán rendellenes szokásnak a keresztények esetében. A keresztények és a zsidók közti feszültség másik fő oka a zsidók mózesi, talmudi törvényeikhez való ragaszkodása volt, vagyis a keresztény társadalomba történő asszimilálódásuk nehézsége. A probléma eredetét képezték pl. azok az ószövetségi kitételek, amelyek tiltották ugyan a zsidóknak is az uzsora szedését, de megengedhetővé tették számukra akkor, ha más, azaz nem izraelita vallású népeknek kölcsönöztek. Mivel a diaszpórákban uralkodó körülmények miatt a zsidóság többnyire, sőt néhány helyen kizárólagosan pénzkereskedésre volt utalva, ezért Európában a zsidók voltak többségben a pénzváltók között a középkor végén, kivéve Itália északi régióit.

A kamatszedés és az uzsora gyakorlata ellen ferences prédikátorok léptek fel a Szentszék megbízásából a koraujkorban, tekintettel arra, hogy a kánonjog tiltotta az 5%-nál magasabb kamatot, egészen a 16. század végéig, de a tilalmat a keresztények is megszegték, sőt korrupt módon sokszor a zsidókat használták fel a számukra tiltott nyereszkekések lebonyolítására. Az uzsora ellensúlyozását szolgálta a Barnaba di Terni által Peruggiában létrehozott ún. *Monti di pietà* 1462-ben. Vö. uo., 929. o.; Fliche, Augustin–Martin Victor: Storia della Chiesa, XV. k. 510–511. o.

Magyarországon Kálmán király (1095–1116) zsidótörvénye foglalkozott először a betelepült zsidók pénzüzleteivel az első keresztes hadjárat után, majd IV. Béla (1235–1270) 1251-ben kiadott zsidótörvénye intézkedett a zsidók zálogügyleteiről. Vö. Újvári, P.: i. m., 449–450, 690–695. o.

Mátyás király (1458–1490) gazdaságpolitikája is szült olyan intézkedéseket 1462-ben, 1475-ben és 1486-ban, amelyek felmentették a nagyszombati, pozsonyi keresztény adósokat a zsidó kamatok kifizetésének kötelezettsége alól. Vö. uo., 468. o. és Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Budapest, 1992. 20. o.

<sup>4</sup> Vö. Pastor, Ludovico von: Storia dei Papi dalla fine del Medio Evo. Roma (Desclée & C<sup>o</sup>. Ed. Pontifici) 1959, III. k. 303. o.

Katolikus Ferdinánd megelégedte a társadalmi feszültségeket és 1492. március 31-én Granadában kiadott ediktuma értelmében minden egyes, a prédikációkat meghallgatni nem óhajtó, a keresztséget elutasító, tehát meg nem keresztelkedett zsidónak távoznia kellett Kasztíliaból és Aragóniából, július 31-ig. Az ediktum egyben kiforgatta a keresztény vallást felvenni nem akaró zsidóságot minden vagyonából,<sup>5</sup> mert a rendelet értelmében eladhatták ugyan ingó és ingatlan vagyontukat, de nem vihettek magukkal sem nemesfémeket, sem készpénzt.

Az Ibériai-félsziget iszlám uralomtól történt megszabadítását követően a vallásföldrajzi egységet szorgalmazó rendeletek annak a 13. századi teológiai szellemiségnek és joggyakorlatnak voltak a szülöttjei, melyek a zsidókat nyilvános disputák rendezésével, az ott elhangzott prédikációkkal törekedtek a kereszténység felvételére ösztökélni.<sup>6</sup>

A középkori egyházi rendeletek értelmében tilos volt a zsidók számára a keresztények vallási funkcióin való részvétel – Szt. Tamás szerint nem volt szabad szemlélniük az Eukarisztiát –, de szabadon hallgathatták a prédikátorok hithirdetéseit. III. Miklós pápa (1277–1280) arra szólította fel a domonkos és ferences rendeket 1278-ban, hogy a speciálisan felkészített prédikátorok törekedjenek meggyőzni a zsidókat az evangéliumi igazságokról. A hithirdetők igénybe vehették a civil hatóságok segítségét is, szükség vagy érdektelenség esetén. A zsidók és a mórrok keresztény hitre térítése érdekében már a 13. századtól létezett intenzív valláspolitikai törekvés spanyol területeken, prédikátorok igénybevételével és disputák rendezésével a városok nyilvános terein, sőt a zsinagógákban és a templomokban is, de az eredmény általában a várttal ellentétes volt. A frusztrált prédikátorokat mindez néha a zsidók és a mórrok elleni kirohanásokra hangolta, ami zsidóellenes

<sup>5</sup> A keresztények antiszemitizmusba is torkolló intoleranciája a zsidókkal szemben többször megismétlődő jelenség volt a történelem folyamán, különösen a zsidó tőkétől való függőségük, eladósodásuk esetén, a zsidó tőkefelhalmozás vagy a társadalomban elért vezető pozíciójuk láttán, következképpen a vagyonukból történő kifosztásuk vallási, ideológiai, politikai okokra történő hivatkozással. A zsidók megkeresztelkedését követő vagyonelkobzás joggyakorlata ellen III. Pál pápa (1534–1549) lépett fel erélyesen 1542-ben. Vö. Jedin: i. m., 398–399. o.

A legújabbkori történelemben dr. Jozef Tiso pápai prelátus, az első Szlovák Köztársaság elnöke (1939–1945) lépett fel a zsidók gazdasági hatalma ellen 1938. november 4-től, hogy a mintegy 89 000 lélekszámú szlovákiai zsidó diaszpóra sorsának „fokozatos megoldást” adjon „keresztény módszerekkel”, ami 1942. október 19-ig 57 628, majd 1945 márciusáig további 13 500 szlovákiai zsidó vagyonától történő megfosztását és deportálását eredményezte az országból, mert Tiso szerint a nemzeti vagyon 40%-át birtokolták. Vö. Graziano, Ingrid – Eördögh István: Jozef Tiso e la questione ebraica in Slovacchia. Cosenza (Periferia) 2002. 60–61, 83, 85, 91–92, 124. o.

<sup>6</sup> Vö. Jedin: i. m., 396. o.

közhangulatot szított. A domonkos Vincenzo Ferrenek (1350–1419) viszont sikerült sok zsidót rávennie a kereszténység felvételére békés, meggyőző prédikációkkal a spanyol, francia, észak-italiai, szavojai és svájci területeken. A zsidók kötelesek voltak ugyanakkor meghallgatni Kapisztránói Szt. János beszédeit 1456-ban Bécsben és Nürnbergben vagy a domonkos Schwarz (Nigri) Péterét 1474-ben Regensburgban, Frankfurtban, Wormsban és Bambergben. A bázeli zsinat 1434-es rendeleteinek értelmében a keresztényeknek nem volt szabad zsidó orvosokat alkalmazniok, valamint a püspökök kötelesek voltak hirdetni a zsidók számára az igaz hitet több alkalommal évente, akik számára úgyszintén kötelező volt a prédikációk meghallgatása, esetleges rezisztenciájuk esetében pedig büntetőeljárást kezdeményezhettek ellenük.<sup>7</sup>

A tragikus exodus 1492. augusztus elején vette kezdetét a Katolikus Királyok felségterületein, ahol kb. 50 000 zsidó fogadta el kényszerűségből a keresztiséget, de a többi elhagyta a félszigetet.

Valószínű, hogy 120 000 ősi hitéhez ragaszkodó zsidó menekült Portugáliába, ahol már létezett egy 75 000 lelket számláló diaszpóra, ezért II. János király (1455–1495) csupán 600 családnak engedélyezte a letelepülést, személyre szabott összeg lefizetése ellenében, de a sok illegális bevándorló elleni népi averzió, valamint a I. Emánuel király (1495–1521) Kasztíliai Izabella lányával kötött házasságának politikai következményei a zsidók portugál területekről történt kiűzéséhez vezetett 1496 decemberében abban az esetben, ha megtagadták a kereszténység felvételét. Megjegyzendő viszont, hogy I. Emánuel 50 halálos ítélettel büntetette meg az 1506. április 19-i, ún. vértisztító akció felelőseit, köztük két prédikációikkal izgató domonkos szerzetest, ami viszont tovább fokozta a zsidók elleni gyűlöletet az országban.<sup>8</sup>

A zsidók valláspolitikai és gazdasági okok miatt történt kiűzése azonban nem szorítkozott csak az Ibériai-félszigetre. VIII. Károly francia király (1483–1498) ugyancsak radikális eszközhöz nyúlt 1495. november 9-én, amikor Dél-Franciaországból kiutasította a zsidókat, ahol pedig széleskörű kereskedelmi tevékenységet folytathattak az avignoni pápák engedélye értelmében. XII. Lajos (1498–1515) pedig megerősítette elődje szankcióit 1506. szeptember 26-án, miután 1498-ban már lerombolták a zsidó negyedét Arles-ban.<sup>9</sup>

A vallási fanatizmus szülte zsidóellenességgel szemben felléptek ugyan a középkori pápák, mint például IX. Gergely (1227–1241) a *Sicut Judaeis* bullájával, amelyben pálcát tört a zsidók szabad vallásgyakorlási joga mellett és tiltotta gyer-

<sup>7</sup> Vö. uo., 397–398; l. még Bihlmeyer, Karl–Tuechle Hermann: *Storia della Chiesa*. Brescia (Ed. Morcelliana) 1990, III. k. 129. o.

<sup>8</sup> Vö. Fliche, A. – Martin, V.: i. m., XV. k. 130–133. o.

<sup>9</sup> Vö. uo., 512. o.



mekeik erőszakos megkeresztelését, valamint vagyonukból történő kiforgatásukat. IV. Incét (1243–1254)<sup>10</sup> követően a pápák egyre gyakrabban nyilatkoztak a zsidók védelmében, de rendelkezéseiknek nem volt semmi gyakorlati érvényük egészen a 15. sz. végéig,<sup>11</sup> különösen a német területeken, ahol pl. Nicolaus Cusanus kardinális, pápai követ még 1451–1452-ben is figyelmeztette Salzburg, Bamberg, Magdeburg, Mainz és Köln egyházi vezetőit eme kánoni rendeletek betartására, tekintve, hogy a 14. századtól kezdve – azaz az 1348–50-es fekete pestis óta – megdöbbentő pogromok követték egymást a német területeken: a Rajna mentén, Bázelen, Strasbourgban (1386), Freiburgban (1401, 1424), Speyer (1435), Trier (1418, 1420) Worms és Köln (1423) városaiban, valamint többször is Mainzban, ahol a legnagyobb zsidó közösség élt.<sup>12</sup>

Angliában sem volt más a helyzet, ahol rituális gyilkossággal vádolták őket 1144-ben Norwichben, 1168-ban Gloucesterben, 1192-ben pedig Winchesterben. Londonban módszeres mészárlást követtek el a zsidók ellen 1189-ben, 1290-ben pedig örökre száműzték őket Angliából.<sup>13</sup>

A zsidóság Angliába történő visszatelepülése a Portugáliából menekült Menashe (Manassze) ben Izrael (1604–1657) amszterdami rabbi nevéhez fűződik, aki miután értesült az Oliver Cromwell (1599–1658) vezette puritán dominanciáról,<sup>14</sup> Cromwell meghívására átutazott Angliába 1655. október 25-én és letelepedési engedélyt kért tőle a zsidók számára. Az angol közvéleménynek komoly problémát jelentett az a kérdés, hogy nem Cromwell-e a zsidók messiása, aki viszont a maga részéről a zsidók megtérésében reménykedett. Hollandiában pedig tartottak a zsidó tőke kiáramlásától. A felmerült nehézségek miatt csak néhány spanyol és

<sup>10</sup> IV. Ince mégis az *Ad extirpanda* nevű, 1252-es bullájáról vált hírhedtté, amelyben engedélyezte a kínzás gyakorlatát az inkvizíciós eljárások során. Vö. Rendina, Claudio: I papi. Storia e segreti. Roma (Newton Compton Ed.) 1983. 462–467. o.

<sup>11</sup> Nem is lehetett, mert miután 313. június 13-án a milánói rendelet vallásszabadságot biztosított a keresztényeknek a Római Birodalomban, regionális, sőt egyetemes zsinati határozatok sorozata fogantatott zsidóellenes törvényeket: az elvirai zsinat 306-ban, a clermonti 535-ben, a III. orléans-i 538-ban, a trullanói 682-ben, a szabolcsi 1092-ben, a III. lateráni 1179-ben, a IV. lateráni 1215-ben, az oxfordi 1222-ben, a bécsi és a wroclawi 1267-ben, a mainzi 1310-ben, a bázeli 1434-ben stb. A zsidóellenes egyházi határozatok összehasonlítását a náci törvényekkel l: Hilberg, Raul: La distruzione degli Ebrei d'Europa. Torino (Einaudi) 1995. 8–12. o.

<sup>12</sup> Vö. Jedin, H.: i. m., 391–393. o.

<sup>13</sup> Vö. Gonda L.: i. m., 15. o.

<sup>14</sup> Miután Cromwell 1653. április 20-án feloszlatta a csonka parlamentet és gyakorlatilag hatalomra került katonái élén, a nép Mózesnek nevezte és tőle várta, hogy Isten népét kivezesse majd a sötétségből, felderítve rá a szabadság hajnalát. L. Szabolcsi Miksa (szerk.): A zsidók egyetemes története. Budapest, (Phönix Irodalmi Résztvénytársaság), 1908. 480–500. o.

portugál zsidó kapott letelepülési engedélyt Londonban 1657-ben, majd százötven évvel később már feltűntek a Rothschildok és a zsidóság egyre fontosabb szerepet kezdett betölteni a brit impérium megalapításában.<sup>15</sup>

Magyarországon a 14. századig nincs nyoma a Nyugat-Európában elterjedt zsidóüldözésnek, de az 1222. évi Aranybulla tiltotta, hogy a zsidók pénzverde-, só- és adóhivatalnokok lehessenek. IV. Béla kiváltságlevéllel jutalmazta meg a hazai zsidóságot szolgálataikért 1251-ben és életbe lépett az ún. kamaraszolgai jogviszony, azaz a zsidók mindenkor uralkodótól való függősége. Nagy Lajos király (1342–1382) teljes adómentességet ígért a zsidóságnak az áttérés fejében, de ellenállásuk láttán kiutasította őket az országból 1361–1364 között, lefoglalva a távozni készülő ingatlanjait és felmentve keresztény adósaikat a tartozások visszafizetésétől, majd 1365 előtt mégis visszaengedte őket, gazdasági okokból.<sup>16</sup> Miután azonban Zsigmond mint magyar király (1387–1437) felruházott egyes főurakat a zsidótartás jogával 1393-ban, majd az 1405. évi dekrétuma értelmében a városi önkormányzatok élhettek az összlakosság feletti bíraskodás jogával, a zsidókkal szembeni magatartás városról-városra változott. A Budai Törvénykönyv 1421-es előírásaival és Pozsony város határozataival kezdődően általánossá vált az egész országban a zsidókat megkülönböztető jel viselése: sárga folt, vörös köpeny és hegyes kalap.<sup>17</sup>

Fél évszázaddal az ibériai diaszpórák felszámolása után menekülő zsidókkal lehetett találkozni szerte a Mediterráneum és Európa térségeiben, ami afféle népvándorlás volt kicsiben, nyugatról keleti irányba, leginkább a Török Birodalom felé. Ahova érkeztek, mindenütt a spanyol, illetve a portugál nyelvet beszélték, és ahol letelepedtek, kis kolóniákat alkottak. Nem olvadtak be a helyi zsidóságba, hanem elkülönültek a spanyol arisztokrata zsidóság öntudatával. A spanyol és a portugál rabbik volt hazájuk nyelvén prédikáltak tovább, nagy hangsúlyt fektetve az irodalmi tisztaságra. A zsidók spanyol nyelven bonyolították le üzleteiket Thesszalónikiben, Isztambulban, Alexandriában, Kairóban, Szíriában, Palesztinában, Itáliában. A zsidók beszélte héber *sefard* után, szefárd névvel illették az erős francia befolyást megért, archaikus kasztíliai nyelvváltozatot.

Az észak-afrikai partvidék tele volt spanyol zsidókkal, akik már az 1391-i üldözések idején ott kerestek menedéket. Szafitól, Marokkó délnyugati városától egészen Tripoliszig jöttek létre spanyol nyelvű zsidó községek. Ez utóbbiban mintegy 800 zsidó család élt. Fezben 5000 családból álló községük volt és kezükben tartották az ipar szinte valamennyi ágát. Algírban zsidó rabbi állt a község élén. Miután

<sup>15</sup> Élijahu, Jeshurun (Szabó Ödön): Az élő zsidó történelem. Filum Kiadó, [é. n.] 147–148.

<sup>16</sup> o.

<sup>16</sup> L. Újvári P.: i. m., 691–693. o.

<sup>17</sup> Vö. Gonda L.: i. m., 16–19. o.

1513. január 31-én Pedro Navarra elfoglalta Bugia és Tunisz városait, valamint Tripoliszt, az érintett diaszpórák zöme ismét a menekülésben keresett kiutat, de Algír és Tunisz lakosai közül többen választották a meghódolást, az adófizetést.<sup>18</sup>

Kairóban szintén sok menekült telepedett le és a spanyol zsidók rövid idő alatt túlsúlyba jutottak a város ősi, egyiptomi zsidó lakosságával szemben, a vezetés közéleti élvonalába kerülve. Amikor pedig I. Szelim török szultán (1512–1520) az utolsó mameluk, Kaszu-Ghavri ellen indított hadjáratát fényes győzelemmel fejezte be 1517 elején, a török zsidók érdeklődési központjába került Egyiptom térsége, ahol az új török uralom megszüntette az egyiptomi zsidók régi szervezeteit és minden községüknek önállóságot, autonóm jogokat adott. Megszüntették a mintegy 18 évszázados szeleukida időszámítást és átvették az általánosan elfogadott – *aerea mundi* – időszámítást. A II. Szulejmán (1520–1566) újjáteremtette kalifaság pedig, Bagdad és Perzsia megalázása után, nagyhatalommá nőtt, ahol a kultúralt, a tudományokban képzett, iparhoz értő, kereskedelemben jártas és nemzetközi kapcsolatokban bővelkedő zsidóság számára új horizontok nyíltak.

Az ibériai bevándorlók száma szintén jelentős mértékben erősítette meg Jeruzsálem és más palesztin városok zsidó közösségeit. Jeruzsálem zsidó lakossága 70-ről 200 családra emelkedett 1488 és 1495 között, két évtized múlva (1495–1521) pedig már 1500-ra nőtt a jeruzsálemi zsidók száma.<sup>19</sup>

<sup>18</sup> Vö. Szabolcsi M.: i. m., 10–11. o.

<sup>19</sup> Vö. uo., 19. o.

A kánaánita/jebuzita város, Jeruzsálem (*Rusalimum*) létezése valószínű már Kr. e. a 19. században, de az biztos, hogy Kr. e. a 15. században Kánaán egyik városállama volt a Mitáni hurián királyság befolyása alatt, Egyiptom nagyhatalmi övezetében. A bibliaszervezők mit sem tudnak a 19–18. századi Kánaánról, ahova a Mezopotámiából származtatott zsidók Kr. e. 1200 körül érkezettek. Jeruzsálem Dávid királysága (Kr. e. 1010–970) alatt vált Júda és Izrael népének politikai és vallási központjává, de Nabukodonozor, Babilon királya lerombolta 586-ban. Az exilium után, 445-ben visszatért zsidóság újraépítette a várost és a templomot 520–515 között, amit 168 decemberében Antiokhosz Epiphanész szír király foglalt el és fosztott ki. Palesztina 63-ban került római fennhatóság alá, Jeruzsálemet pedig Titusz hódította meg Kr. u. 70-ben, lerombolva a templomot, amit a zsidóság szétszórátása követett, megrázó hatású emléket vésvé a zsidó lélekbe.

Az egyiptomi zsidóság létszáma 1 000 000 lehetett a becslések szerint a Kr. u. 1. században, akkor Alexandria vált a világ zsidóságának központjává. Vö. Bright, John: Izrael története. Budapest, 1986. 402. o.

Nagy Konstantin császár (306–347) alatt Jeruzsálem keresztény város lett, de Omár kalifának sikerült bevennie 637-ben többhavi ostrom után, ami az iszlám dominanciáját eredményezte egészen 1918-ig, kivéve a keresztesek 1099–1187 közti megszállását. Az 1916. május 16-i Sykes-Picot megegyezéseket követő 1918-as Balfour-nyilatkozat óta angol protektorátus biztosította, hogy Jeruzsálem ismét a független Izrael állam fővárosává válhatott 1948. május 14-től.

A galileai Száfed fiatal palesztin városnak a 15. század végén és a 16. század elején még csak 300 zsidót számláló közössége rövidesen felülmúlta Jeruzsálem zsidó lakosainak számát és a Kabbala<sup>20</sup> központjává vált, Iszhák Luria hatására.<sup>21</sup>

A spanyol zsidók száma növelte meg Damaszkuszban is az ott élő, mintegy 500 létszámú zsidó közösséget.<sup>22</sup>

II. Bajazid (1481–1512), I. Szelim és II. Szulejmán rendkívüli előzékenységgel fogadták a zsidókat a török területeken, akiknek a görögök és örmények élvezte jogokat adták birodalmukban. A zsidók ezért rövidesen vezető szerephez, polgári státushoz jutottak és jelentős szerepük volt a birodalom expanzióját szolgáló hadiipar fejlesztésében, ami a keresztények ismételt gyűlöletét váltotta ki velük szemben.

---

Jeruzsálem újjávarosában ekkor 100 000 zsidó lakott, az óvárosban viszont csak 2500 lélek élt, 25 000 arabbal szemben. Vö. Élijahu, J.: i. m., 262. o.

A zsidók jeruzsálemi jelenlétével kapcsolatban fontos a kutatók ama általános véleménye, miszerint: „Az ósatyák történetének lényeges mozzanata volt a haza keresése. Ábrahám, Izsák, Jákob mindig is tisztában voltak azzal, hogy idegenek Kánaán földjén. ... Jeruzsálem és a Szentföld történelmében a zsidók, keresztények és muszlimok mindig más birtokára érkeztek. Mindannyiuknak fel kellett dolgozniuk a tényt, hogy a város és a környező vidék öelöttük más népeknek is szentsége volt, és hogy saját uralmuk épsége nagy részben függ attól, miként bánnak elődeikkel.” Vö. Armstrong, Karen: Jeruzsálem egy város – három vallás. Budapest, 1997. 46–47. o.

<sup>20</sup> Vallástörténeti szempontból az elméleti, írott Kabbala (hagyomány) a zsidó lélek egyik legszebb megnyilatkozási formája, jöllehet a kabbalisztika eredetét az első századi alexandriai gnoszticizmus tudománytalanná vált irodalmában is lehet keresni. Azriel spanyol zsidó egyeztetette a Kabbalát az arisztotelészi és arab filozófia alapján a tudománnyal, a 12. század második felében, majd a 15. századtól a Zóhar – feltételezhetően nem a 2. századi Simeon ben Jochai rabbi, hanem a kasztíliai Mozes de León (†1305) misztikus, Szentírást magyarázó műve – nyomán alakult ki a Kabbala irodalma a spanyol, dél-itáliai, török, egyiptomi és palesztin területeken. Az itáliai humanisták közül Giovanni Pico della Mirandolára (†1494) és Johannes Reuchlinra (1455–1522) voltak nagy hatással a zsidó hagyományok. Ez utóbbit az *Epistulae obscurorum vivorum* pápai breve ítélte el, mert a zsidó hagyomány ápolását szorgalmazta. A Kabbala ezoterikus jellegének megváltozása a későbbi messianizmusnak adott impulzust 1492-től. Vö. Jedin, H.: i. m., 395, 406–508. o.; Andersen, C.–Denzler, G.: i. m., 263. o.; Újvári P.: i. m., 439–444. o. Reuchlin héber tanulmányiról I. Szabolcsi M.: i. m., 59–64. o., és a kabbalisztikáról Scholem, Gershom: *Von der mystischen Gestalt der Gottheit. Studien zu Grundbegriffen der Kabbala*. Frankfurt am Main (Suhrkamp Verlag), 1977; *Zur Kabbala und ihrer Symbolik*. Frankfurt am Main (Suhrkamp Verlag), 1973; és a *Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen*. Frankfurt am Main (Suhrkamp Verlag), 1980. című műveit.

<sup>21</sup> Vö. Armstrong, K.: i. m., 426–427. o., valamint Szabolcsi M.: i. m., 21. o.

<sup>22</sup> Vö. uo.

Isztambulban létesült a legnagyobb európai eredetű zsidó hitközség 30 000 lélekkel. A török zsidók politikai képviselője, a „kahija” vagy kamarás, bejáratos volt a szultánhoz és hivatalát az udvartól kapta. Negyvennégy zsinagóga és ugyanannyi községcsoport létesült a városban.<sup>23</sup> A magyar zsidók is külön hitközséget alakítottak a 16. század első felében Thesszalonikiben és Isztambulban, ahol a helyi budai zsinagóga 1554-ben lett tűzvész áldozata, majd a hitközség beolvadt a német szertartású hitközségbe.<sup>24</sup>

Thesszaloniki a második nagy zsidó közösségnek adott menhelyet a török birodalomban. Az ott létesült községcsoportok száma harminchatra emelkedett a bevándorlás következtében és több zsidó lakott a városban, mint nem zsidó.<sup>25</sup>

Tekintélyes közösségük alakult ki Krétán is, amely ekkor Velencéhez tartozott. Elia Kapszali (1490–1555?) itt írta meg héberül 1523-ban a Török Birodalom történetét, beleszöve a spanyol és portugál zsidók kiűzetésük utáni sorsát.<sup>26</sup> Korfu, Patrasz és Théba közösségeinek tudós rabbijai híresek voltak.

Kivételesen sikeres életpályát futott be József Nász, vagy João Miques, száműzött portugál marannus, aki francia diplomatak ajánlóleveleivel ellátva érkezett a török udvarhoz. II. Szulejmán nekiajándékozta szolgálataiért a palesztinai Tiberias-tó melletti területeket, hogy felépíthesse az új Tiberias városát a zsidóság számára. II. Szelimtől – már uralkodása kezdetén – 1566-ban hercegi címet kapott, és az új náxoszi hercegnek nem kevés szerepe volt a holland reformátusok spanyolok elleni harcában, valamint Ciprusnak Velencétől való visszahódítási kísérletében 1570-ben, ami majdnem a velencei zsidóság életébe került, a végül hatályba mégsem léptetett 1571. december 18-i, kiűzetési rendelet miatt.<sup>27</sup>

A becslések szerint 8 000 000 lakosú, Itáliának nevezett geopolitikai térségben mintegy 40 000 zsidó élt a 13. században.<sup>28</sup> Ez a szám csak nőtt a 15. század végé-

<sup>23</sup> Vö. uo., 23–26. o.

<sup>24</sup> Újvári P.: i. m., 501. o.

<sup>25</sup> Vö. Szabolcsi M.: i. m., 25–26. o.

<sup>26</sup> Vö. uo., 27–28. o.

<sup>27</sup> Vö. uo., 307–319. o.

<sup>28</sup> A Nyugat-Római Birodalom széthullásakor, 476-ban Rómán kívül Campania, Apuliák, Calabria, Szicília, Szardínia régiókban voltak jelentős zsidó diaszpórák, de léteztek kisebb közösségek Milánó, Genova, Bologna, Ferrara, Trieszt és Torino városaiban is. Amikor a gótok 536-ban elfoglalták Nápolyt és a városban rekedtek a görög tábornok, Belizár ostroma alatt, a zsidók – akik uralták az élelmiszerkereskedelmet – ellátták a gótokat élelemmel, ami Belizár győzelme után ellenük hangolta a közvéleményt. A több mint két évszázados arab megszállás alatt (830–1091) 100 000 lelket számláló zsidóság élt Sziciliában, olyan jogi előnyöket élvezve, mint amelyeket csak a 19. században értek el ismét a liberalizmus hatására. Mégis ebben a periódusban kellett először viselniük a sárga övet, az araboktól

től, mert az ibériai és német menekültek közül a legtöbben érintették az itáliai partokat, részint, hogy valamelyik toleráns itáliai uralkodó városállamában telepedjenek le, vagy tovább vándoroljanak Palesztinába, görög és török területekre. Itáliában a legnagyobb zsidó közösségek Róma<sup>29</sup>, Velence, Ancona és Padova városai-ban alakultak ki, és megjegyzendő, hogy egyes észak-itáliai városok önkormányzatai (*comuni*) megengedték az erőszak hatása alatt megkeresztelkedett zsidók számára ősi vallásuk szabad gyakorlását. Jellemző Itália sokarcú geopolitikai valóságára, hogy nem minden ott élő zsidó volt *ghettóba*<sup>30</sup> kényszerítve a 16–18. század folyamán, viszont az is történeti tény, hogy valamilyen módon mindig megkülönböztették őket a keresztény lakosságtól.

Velencében gettóba koncentrált a *Serenissima* kormánya a zsidó bevándorlókat 1516 márciusában, tekintettel a keresztény kereskedők féltékenységre, akiknek viszont szükségük volt a zsidók nemzetközi, különösen török kapcsolataira, üzleti szempontból.<sup>31</sup>

---

való megkülönböztetés jelét. Vö. Tas, Luciano: *Storia degli ebrei italiani*. Roma (Ed. Newton Compton), 1987. 13–30. o.

<sup>29</sup> II. Calixtus pápa (1119–1124) az Egyházi Államban élő zsidók jogait és kötelességeit 1120-ban határozta meg a *Constitutio pro Judaeis* bullával, de IV. Kelemen (1265–1268) már nagyobb szigorúságra intette a domonkosokat és a ferenceseket a zsidókkal kapcsolatos ügyekben, *Turbato corde* bullájával. Ennek ellenére Róma volt az a város, ahol a zsidók legnagyobb többsége foglalkozott pénzgazdálkodással és kölcsönzéssel a 14. század folyamán. A római zsidók állampolgári jogot élveztek V. Márton pápa (1417–1431) alatt és restriktciók nélküli kapcsolatban élhettek együtt a keresztényekkel. Vö. uo., 34–44. o.

<sup>30</sup> Talán a velencei *Getto* városnegyed nevéből ered a szó, ahol vasöntőde volt. Vö. uo., 45, 48–49. o.

A *ghetto* már használatos volt 1090 körül Velencében és Salernóban, valamint Prágában is a 10. századtól, jöllehet más néven. Spanyol és francia területeken viszont csak zsidók lakta városnegyedek léteztek a 15. század elejéig, és a *Juderia* utána lett intézményesítve Kasztíliában az eredetileg burgosi rabbi, Salomo ha-Lévi, majd Paulus de Santa Maria néven ismert burgosi püspök rendelete értelmében, Toledóban és más városokban. Vö. Újvári P.: i. m., 311–313. o.

<sup>31</sup> Vö. Szabolcsi M.: i. m., 29. o.

Velence, Európa első köztársasága életében az államérdek volt mindig a legfőbb szempont a politikában és a keresztény eszmeiség is ennek a szolgálatában állt. A török és francia intervenció ellen 1455. március 2-án Rómában ünnepélyesen meghirdetett *lega italica* – Velence, Milánó, az Egyházi Állam és Nápoly között, amelyhez augusztusban Firenze is csatlakozott – elkötelezettsége egyáltalán nem zavarta Velencét abban, hogy az 1454. április 18-án Isztambullal megkötött formális kereskedelmi egyezményt fennakadás nélkül ápolja tovább a török birodalommal. Vö. Fliche, A. – Martin, V.: i. m., XV. k. 44–45. o.

Genova városállama szintén befogadta a menekülteket, de 1550 áprilisában kiűzte őket a városból.<sup>32</sup> Második száműzetésükre is sor került kevés számuk ellenére, 1567. június 15-én és csak a történetíró tudós-orvossal, Kohen Józseffel tettek kivételt.<sup>33</sup>

A spanyol dominancia alatt álló Szicília és Szardínia zsidó lakosságát az Ibériai-félszigetről már ismert sors érte. Sziciliát ekkor 40 000 zsidó hagyta el, egy részük Palesztinába emigrált.<sup>34</sup>

Nápoly viszont menedéket jelentett a hazátlan zsidók számára, mert a nápolyi spanyol alkirály, Don Gonsalvo de Cordova, a zsidó orvostudomány nagy tisztelője volt. Nápoly 1504-ben történt meghódítása után Cordova odáig ment el, hogy az alkirályság érdekeire való tekintettel nem adott érvényt Ferdinánd kiűzetést szorgalmazó parancsainak. Viszont a később Beneventóban felállított inkvizíció eljárásai hírhedtté váltak a kegyetlenkedésben.<sup>35</sup>

A spanyol területekről menekülő zsidóság sorsa sajátosan jól alakult a Firenzéhez tartozó Livornóban, ahol a többi itáliai városállamhoz viszonyítva a legkedvezőbb fogadtatásra találtak és jelentős szerepük volt Livorno gazdasági fellendítésében.<sup>36</sup>

A spanyol fennhatóság alá tartozó lombardiai területeken fekvő Cremona és Pavia 1000 lelket számláló közösségeit 1597 tavaszán érte el a számkivetés, II. Fülöp (1556–1598) uralkodása alatt.<sup>37</sup>

Németalföld spanyol uralomtól megszabadulni törekvő hét északi, református provinciája közül elsőként Seelandban történt sikertelen kísérlet a marannusok betelepítésére, 1591 körül. A marannusok első kis csoportja 1593. április 23-án érkezett meg Amszterdamba. A függetlenségét 1509. április 9-én teljesen elnyert Holland Köztársaságban a városok önrendelkezési joghatósága csak 1515-től terjedt ki a zsidók befogadására vagy elutasítására. A különösen portugál zsidókból álló és a fokozatosan bővülő amszterdami közösségnek a Thesszalonikiból érkezett szefárd származású rabbi, Joseph Pordot (†1619) adott életet. A bevándorolt zsidók száma rövidesen 400 családra emelkedett és Amszterdamban mintegy 300 házat birtokoltak, ahol héber nyelvű nyomdát is létesítettek. Amszterdam a 18. század elején vált a zsidóság új központjává, Észak Velencéjévé, a zsidók pedig nem ok nélkül nevezték a várost új Jeruzsálemjükknek. A harmincéves háború vallási intole-

<sup>32</sup> Vö. Szabolcsi M.: i. m., 260–262. o.

<sup>33</sup> Vö. *uo.*, 302. o.

<sup>34</sup> Vö. Tas, L.: i. m., 54. o.

<sup>35</sup> Vö. Szabolcsi M.: i. m., 6–7. o.

<sup>36</sup> Vö. Tas, L.: *id. mű*, 70–73. o.

<sup>37</sup> Vö. Szabolcsi M.: i. m., 391–392. o.

ranciai után sok német zsidó talált Amszterdamban menedéket, 1636-tól. Rotterdamban alakult meg a jelentőségében második zsidó közösség Hollandiában.<sup>38</sup>

Az Egyházi Állam pápai, VI. Sándor, II. Gyula (1503–1513) és X. Leó (1513–1521), szemet hunytak a bázeli zsinat rendeletei felett és zsidó orvosokat (Bonet de Lates) alkalmaztak a Római Kúriában. Zsidóellenes intézkedéseiről maradt viszont híres IV. Pál pápa (1555–1559), aki gettóba záratta a zsidókat Rómában a *Cum nimis absurdum*, 1555. július 15-én kiadott bullájával, az Egyházi Állam más városaiban pedig hozzájárult a halálos ítéletek végrehajtásához is és a zsidókat a megkülönböztető sárga főveg viselésére kötelezte.<sup>39</sup>

Az anconai török zsidók érdekében II. Szulejmán fenyegető levelet intézett a pápához 1556. március 9-én, követelve alattvalói szabadon bocsátását, kilátásba helyezve retorzióként az uralma alatt élő keresztények elleni bosszúját. Ezért a török zsidók megmenekültek ugyan Anconában, de a többi elítélt nem, amiért viszont a levantei zsidók bojkottálták a pápai Ancona kikötőt, 1556 augusztusától 155. márciusáig, súlyos károkat okozva az Egyházi Államnak.<sup>40</sup>

V. Szt. Pius pápa (1566–1572) tévtanok elleni radikális fellépésének volt a korolláriuma az 1569. február 26-án kiadott rendelete, amelynek értelmében az Egyházi Állam területének elhagyására szólított fel minden zsidót – kivéve a római és az anconai közösségeket –, három hónapos határidőt adva a kivándorláshoz.<sup>41</sup>

Jellemző viszont, hogy a „tévedhetetlenség” nem az Egyházi Állam reálpolitikájának vagy a pápa időleges hatalmának a sajátja, mert V. Sixtus (1585–1590) azonnal visszavonta elődjei valamennyi zsidóellenes intézkedését, az 1586. október

<sup>38</sup> Vö. uo., 395–318. o.

<sup>39</sup> Vö. Tas, L.: i. m., 63–66. o.

Ancona főterén 15 marannust ítélték máglyahalálra 1556-ban és IV. Pál nevéhez fűződik a katolikus reformot fémjelző, első *Index Librorum Prohibitorum* kiadása is 1559-ben. A pápa annyira ellenszenvenné vált bigottsága és túlzott szigorúsága miatt, hogy 1559. augusztus 18-i halálát követően a római nép felgyújtotta az Inkvizíció épületét, a pápa Capitoliumon felállított márványszobrát ledöntötte és Róma utcáin végighurcolva gyalázta meg. Vö. Rendina, C., i. m., 645–646. o.

<sup>40</sup> Ebben az időben a török zsidók kereskedelme vetekedett a velenceiekével. Ancona mindeddig Velence ellensúlyozását szolgálta, de a fenti eset után a nemzetközi zsidó kereskedelem kísérletet tett Anconának az urbinói hercegséghez tartozó Pesaróval történő felcserélésére. Az Egyházi Állam ily módon történő gazdasági megbüntetése azonban nem járt sikerrel, az isztambuli rabbik tanácsának elzárkózása miatt. Vö. Szabolcsi M.: i. m., 291–292. o.

<sup>41</sup> Az Egyházi Államhoz tartozó régiókban ekkoriban tekintélyes számban voltak zsinagógák: Campagnában 19, Romagnában 13, a *Patrimonium Petri* területén 12, Umbriában 8, Beneventóban 2, Fanóban 1, a dél-franciaországi pápai felségterületeken 6, Anconában 30, Rómában 9 és Bolognában 11. Az utóbbi három városban kívül mintegy 1000 zsidó család állt az Egyházi Államban. Vö. uo., 303. o.



22-i bullájával. Ettől kezdve tilos volt a máltai lovagok számára zsidó rabszolgákat ejteniük, tilos volt előítélettel élni velük szemben a múltból származó vádak miatt, orvosaik szabadon gyakorolhatták hivatásukat a keresztények között is, feloldották őket a prédikációk kényszerű meghallgatásának kötelezettségétől és biztosították vallásszabadságuk gyakorlását. Ebben az időben mintegy 200 tagja volt a római zsidó hitközségnek.<sup>42</sup>

Mindez nem akadályozta meg VIII. Kelemen pápát (1592–1605) abban, hogy a zsidókat ismét kiűzze az Egyházi Államból 1592. február 25-én, kivéve Róma, Ancona és Avignon közösségeit, valamint a hasznosnak bizonyult, török területekről származó zsidó kereskedőket. A távozni kényszerülteket ismét Toscana Nagyhercegsége fogadta be, Pisát jelölve ki letelepedésük helyéül, 1593. március 8-án.<sup>43</sup>

Padova városa a talmudstúdium nemzetközi székhelyévé vált Juda Menc, a száz esztendő megért német zsidó rabbi alatt, aki odavonzotta a 15–16. század fordulóján az itáliai, német és török területek tanulni vágyó zsidó ifjait. Fia, Ábrahám Menc, 1504–1526 között öregbítette tovább a jeles iskola hírnevét.<sup>44</sup> Viszont a padovai zsidók történetének a részét képezi az ellenük kirobbant népi harag is 1684. augusztus 20-án, amikor Buda ostromának körülményeivel kapcsolatban elterjedt a hír, hogy zsidó tőke finanszírozta a keresztény Magyarország iszlám megszállását, és hogy a vár védelmében maguk a budai zsidók is részt vettek.<sup>45</sup>

<sup>42</sup> Vö. uo., 386–389. o.

<sup>43</sup> Vö. uo., 391–391. o.

<sup>44</sup> Vö. uo., 31. o.

<sup>45</sup> A *mahallei jehudiánnak* nevezett budai zsidó negyed lakossága között voltak isztambuli, valamint palesztinai zsidók is és mintegy 1000 lelket számlált a 17. század második felében, ahol kereskedők, iparosok, orvosok állami hivatalnokok éltek és súlyos adókat fizettek. A budai zsidóknak jelentős szerepe volt a Török Birodalom különböző részei és a Nyugat közti ipari termékek, hadianyagok, érccek kereskedelmének lebonyolításában, ugyanis Törökországban a spanyol és portugál területekről érkezett zsidó mesterek gyártották az iszlám birodalom számára az ágyúkat és tűzfegyvereket. Zsidók bérelték a budai hídvárat, a váltóházat 1580-tól és voltak köztük bérletfelügyelők, adóbehajtók is. A törökkel való ilyen üzleti kapcsolataik, kereskedők feltételezett konspiratív tevékenysége és főleg aktív részvételük Buda védelmében adott okot a császáriaknak, hogy kegyetlenül támadják a Budán élő zsidóságot az 1598-ban, 1602-ben és 1686-ban megismétlődő ostromaik során, és hogy teljesen felszámolják közösségüket a vár visszafoglalását követően, sőt, a hódolt-sági területeken őket is szétszórják, 1686 után. Vö. Gonda L.: i. m., 26, 32–33. o., valamint Újvári P.: i. m., 144–148, és Szabolcsi M.: i. m., 318. o.

Buda katonai és polgári közigazgatását 1686 után ellátó bécsi Haditanács, illetve az Udvari Kamara helyi szervei védelmükbe vették a Budán 1689-től kezdve előforduló néhány zsidót, mivel szükségük volt hadseregszállítói tevékenységükre, csapatellátást biztosító kereskedelmi kapcsolataikra. Így kezdett kialakulni ismét egy kis létszámú, mintegy 35 zsidó családból álló közösség Budán a 17. század végétől, akiket viszont ismét kiűzött a város

Ferrara szintén kinyitotta kapuit a zsidó emigránsok előtt. Egy bizonyos Fariszol nevű zsidó (1451–1521) az Egyházi Állam részét képező Avignonból érkezett a ferrarai herceg, I. Hercules d'Este udvarába, aki a tudományok támogató-sában vetekedett a Mediciekkal. Mivel a spanyol felségterületeken megszokott vallási viták áttejedtek az itáliai városállamokra is, a herceg nagy érdeklődéssel hallgatta udvarában a tudós domonkosok és ferencesek vitáit Fariszollal, aki nyíltan védhette a zsidók érdekeit és mondanivalóját írásban, héber és latin nyelven adta át partnereinek a viták előtt.<sup>46</sup>

Itáliában tehát a zsidók értekezhettek, sőt vitatkozhattak is a keresztényekkel, de az Alpokon túli német területeken mindez kizárt volt.<sup>47</sup> Oda „szefárd” zsidók nem telepedtek le, jöllehet III. Frigyes császár (1440–1493) kezdetben nem ellenségeskedett, sőt udvari orvosa, Jacob Jechiel Loans is zsidó volt, akit lovagnak ütött fel, fiának pedig a halálos ágyán parancsolta meg, hogy bánjon jól a zsidókkal, akiket igazságtalanul üldöznek. Jacob Loans orvos I. Miksa császárnál (1493–1519) is kegyben állt Joszelmann (Jozef Loans [1478–1554] vagy Rosheimi Jozelin) rokonával együtt, akit a császár a németországi zsidó közösségek főabbijának nevezett ki. Jozelin sorsa azt bizonyítja viszont, hogy még a német területek is jelenthettek olykor menedéket, hiszen Jozelin családja Sonhausból származott, és amikor Franciaországból kiutasították a zsidókat, Svájcban telepedtek le. De onnét is menekülnie kellett atyjának, aki a Colmar melletti Rossheimben talált otthonra, Elzászban. A kezdet ott sem volt gondtalan, mert rejtőznie kellett családjával René lotaringiai herceg mérsárlásai miatt, aki 74 zsidót koncolt fel, de a további vérengzést a mülhhauseni Bames zsidó megakadályozta, aki váltságdíjként nyolcszáz aranyat ajánlott fel a svájci csapatok vezetőjének.<sup>48</sup>

A spanyol események ragályosan hatottak a Német–Római Császárságra is. Egyes vidéki prelátusok 40 000 aranyat ajánlottak fel kártérítésül a befolyásolható Miksa császárnak, ha kiűzi a zsidókat. Így született meg Miksa császár 1496. március 4-i rendelete, amelynek értelmében a zsidóknak menniük kellett a dekrétumban felsorolt területekről a következő év januárjáig, de letelepülést engedélyezett

1746-ban, de a Zichy uradalomhoz tartozó Zsámbékon és Óbudán menedékre találtak. Vö. Gál Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. In: Századok, 126/1, 1992. 3–34. o.

<sup>46</sup> Vö. Szabolcsi M.: i. m., 32–34. o.

<sup>47</sup> Az Alpokon túli területekről beszélve kivételt képez Erdély geopolitikai térsége, ahova Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) idején történt a törökországi zsidók betelepítése Gyulafehérvárra, az 1623-as kiváltságlevél védelmében. Az ott letelepedett zsidó hitközség a szefárd ritust követte. Vö. Gonda L.: i. m., 29–30. o.

<sup>48</sup> Vö. Szabolcsi M.: i. m., 34–37. o.

számukra Marchegg és Kismarton (Eisenstadt) városaiban, ahova különösen Stájerországból érkeztek sokan.<sup>49</sup>

Nürnbergből 1499. március 10-én kellett távozniuk azelőtt, hogy a város azt a császári privilégiumot kapta 1498. július 5-én, hogy nem lesz köteles soha többé visszaengedni őket. A kiutasítottak vagyona császári kincstárba ment át. A nürnbergi zsidók a Majna melletti Frankfurtban kaptak letelepülési engedélyt.<sup>50</sup> Frankfurt és Worms zsidó közösségeit azonban továbbra is gyakran fenyegette a kiűzetés veszélye.

Ulm, Nördlingen, Kolmar és Magdeburg városait is ugyanebben az időben kellett a zsidóknak elhagyniuk.

Regensburgban különösen nehéz helyzetbe kerültek a zsidók, tekintve, hogy az ellenük emelt hamis vérvádért Frigyes császár pénzbüntetésre ítélte a város polgárságát, ami bosszút szült, és a polgárság összeesküvése a zsidók ellen ellehetetlenítette az életüket. 1499-ben élelmiszert sem vásárolhattak a piacokon bizonyos napokon, majd 1507-ben Miksa császár engedélyt adott, hogy kiutasítsák őket a városból.<sup>51</sup>

A német területeken élő zsidók helyzetére utaló fontos adat, hogy jelentékeny hitközségeik Frankfurtban 2000, Wormsban 1400, Prágában 10 000 és Bécsben mintegy 3000 lélekkel számolhattak a 17. században.<sup>52</sup>

A csehországi Prága II. Ulászló – 1471-től cseh, 1490-től magyar – király joghatósága alá tartozott. A király fia volt ugyan a zsidóbarát IV. Kázmér lengyel királynak (1447–1492), de ő maga nem sok jóakaratot tanúsított zsidók iránt.<sup>53</sup> Annál szolidárisabbak voltak velük szemben a cseh nemesek, akik 1501. augusztus 7-én országgyűlési határozatot hoztak a zsidók védelmében, amit Ulászló szentesített ugyan, de később megszegte, bár mindez mégsem vezetett a zsidók Prágából történő kiűzetéséhez. A prágai talmudiskolát Polák Jákob (1470–1530) tudós rabbi

<sup>49</sup> Vö. uo., 37–38. o.

<sup>50</sup> Vö. uo., 38–39. o.

<sup>51</sup> Vö. uo., 39–40. o.

<sup>52</sup> Vö. uo., 431–

<sup>53</sup> „II. Ulászló folytonos anyagi gondokkal küszködve, rendkívüli adókkal és kényszerkölcsönökkel terhelte az ország zsidó községeit. 1490-ben bebörtönözte a pozsonyi zsidókat és csak 400 forintos kölcsön fejében engedte őket szabadon. 1493-ban és 1500-ban pedig rendkívüli adót vetett ki rájuk. A parasztháború folytatásának költségeihez 1514-ben követelt tőlük hozzájárulást.” Vö. Gonda L.: i. m., 20. o.

Ulászló passzívan szemlélte a zsidók üldöztetését Nagyszombaton is, ahol koholt vérvád ürügyével tartóztattak le számos zsidót 1494. augusztus 5-én, akiket Bonfini tudósítása szerint kínvallatások után vittek máglyára Szapolyai István nádor parancsára augusztus 22-én, mert egy, a zsidó utcában eltűnt gyermek kultikus meggyilkolásában vélték őket bűnösnek. Vö. Újvári P.: i. m., 637. o.

emelte nemzetközi hírnévre. 1503-tól pedig Gerson Kohen, egy olasz nyomdász-család leszármazottja héber nyomdát és könyvkereskedést alapított Prágában.<sup>54</sup>

Ferdinánd, 1526-tól Magyar- és Csehország királya, a cseh rendek kezdeményezésére utasította ki a zsidókat Prágából 1542-ben, a várost pusztító tűzvész okozása és a törökkel való konspirálás<sup>55</sup> vádjával, és csak 10, minden gyanú felett álló család maradhatott a városban. Visszatérésüket azonban rövidesen engedélyezték, az ellenük hozott határozatok bizonyítékainak hiányosságai miatt.<sup>56</sup>

A zsidók második kiűzésére is sor került Prágában 1561-ben, de a császár fia, Miksa, a későbbi uralkodó (1564–1576), védelmébe vette a prágai zsidókat és visszavonták a kiűzetési határozatot.<sup>57</sup>

Lengyelország volt az a hely, ahol különösen a német területekről elűzött zsidók találtak menedéket. Kapisztránói Szt. János (†1456) ugyan megzavarta egy kissé a korona és a zsidók közti jó viszonyt a huszitizmus ellensúlyozásáért végzett sikertelen missziója alkalmával 1451–1454 között, amit viszont rövidesen privilégiumok sora követett, mert úgy a koronának, mint a nemességnek szüksége volt a zsidó kereskedők gazdasági támogatására. A vámbérletek és szeszfőzdék majdnem mind a zsidók tulajdonában voltak, akik foglalkoztak a kereskedelmen kívül földbirtoklással és iparral is. A mintegy 500 keresztény nagykereskedő mellett 3200 zsidó űzte ugyanezt a tevékenységet, iparos zsidó pedig háromszor ennyi volt az országban, köztük ezüst- és aranyművesek, kovácsok, takácsok. Az orvosi pályát szinte kizárólagosan zsidók látták el és a Nagy Kázmér alapította krakkói egyetemet szabadon látogathatták a zsidó ifjak. A zsidókat állampolgároknak tekintették, fegyvert viselhettek és megkülönböztető jelet sem kellett hordozniuk.<sup>58</sup>

IV. Kázmér halála után azonban a papság és a konkurens német kereskedők elérték a zsidók privilégiumainak megszüntetését, gettókba kényszerítve és kitiltva őket egyes városokból. I. Zsigmond király (1506–1548) védte meg ismét a zsidókat a nemességre támaszkodva, amely gyűlölte a német városállamok terjeszkedését nemzeti és politikai okokból. Lengyelország ettől kezdve új hazát jelentett a német nyelvterületekről kiűldözött zsidóság számára egészen a kozákok 1648-as felkeléséig, amit véres zsidóüldözések követtek.

<sup>54</sup> Vö. Szabolcsi M.: i. m., 40–41. o.

<sup>55</sup> A „felvilágosultnak” minősített Sebastiao José de Carvalho e Melo (1699–1782), Pombal márkija is komolyan feltételezte és szinte rögeszméjévé vált Angliában eltöltött diplomáciai szolgálata idején, a zsidóság bosszúja és konspirációja az őket kiűző keresztény államok ellen. Vö. Azevedo, J. Lúcio de: O Marques de Pombal e a sua época. Lisboa (Clássica Editora), 1990. 20. o.

<sup>56</sup> Vö. Szabolcsi M.: i. m., 250–251. o.

<sup>57</sup> Vö. uo., 298–299. o.

<sup>58</sup> Vö. uo., 43–44. o.

Tanulmányunk célja az, hogy az európai zsidóság sorsának újkori és csupán általános jellegű bemutatásával felhívjuk a figyelmet a vallástörténet diszciplína fontosságára a történettudományok keretében. A vallások identitást meghatározó jelentősége vitathatatlan ugyanúgy, mint azok társadalmat alakító szerepe, ismertetük pedig alapvetően fontos az ifjúság képzésében. A vonatkozó magyar szakirodalom sajnálatos hiánya arra ösztönözheti a kutatókat, az oktatásért felelős intézményeket, hogy a konfesszionizmus, az ideológiák és a politika szülte akadályokat leküzdve a továbbiakban az egyes vallások történetének kutatását és oktatását ne az érintett vallások kizárólagos hegemoniájának, hanem a laikus társadalomtudományok integráns részének tekintsék.



## **Olaszország gyarmatai a békeszerződés és a végleges ENSZ-határozat közötti időszakban**

### **A békeszerződés és a gyarmatok**

Olaszország, annak ellenére, hogy a II. világháború befejezése előtt, 1943 szeptemberében fegyverszünetet kötött a szövetséges hatalmakkal, mint vesztes ország vett részt a béketárgyalásokon. A szerződés mind területi, mind gazdasági és katonai vonatkozásaiban szigorú feltételeket szabott az ország számára és a győztes hatalmak gyakorlatilag semmilyen esélyt nem adtak az olasz politikusoknak tényleges tárgyalás kezdeményezésére. Alcide De Gasperi miniszterelnök és Carlo Sforza külügyminiszter azonban egyetértettek abban, hogy kizárólag a békeszerződés aláírásával nyílhat út Olaszország számára, hogy új fejezetet nyisson nemzetközi kapcsolatainak terén, véglegesen lezárva a fasiszmus időszakát. 1947. február 10-én Párizsban az olasz kormány megbízottja, Meli Lupi di Soragna aláírta a békeszerződést. Miután a parlament 1947. július 31-én jóváhagyta, a ratifikációra 1947. szeptember 15-én került sor. Az ezt követő években a kormány külpolitikájának egyik legfontosabb pontja a békeszerződés revíziója volt, amelyet Sforza 1947. február 11-én az aláíró országoknak elküldött üzenetében meg is jelölt: „... úgy érezzük, hogy a jövőben, mint olaszok és mint világpolgárok joggal számíthatunk egy radikális revízióra...”<sup>1</sup>

Természetesen a fasiszmus időszaka alatt elfoglalt területeket Olaszország automatikusan elveszítette, a békeszerződés kizárólagosan a liberális olasz állam által megszerzettekre vonatkozott, Eritréra, Líbiára és Szomáliára. Eritrea 1879, Líbia 1911, Szomália pedig 1889 óta tartozott Olaszországhoz. A békeszerződés 23. cikkelye három paragrafusban a következőket írja elő:

---

<sup>1</sup> Sforza, Carlo: Cinque anni a Palazzo Chigi. Atlante, Roma, 1952. p. 17.

1. Olaszország lemond mindennemű jogáról és címéről afrikai birtokain, azaz Líbiáról, Eritreáról és Olasz Szomáliáról.
2. Ezen birtokok, a sorsukról hozott végleges döntésig, a jelenlegi adminisztrációs felügyelet alatt maradnak.<sup>2</sup>
3. Ezen területek végleges sorsát közös megegyezéssel az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, az Egyesült Királyság és a Szovjetunió kormányai döntenek el, jelen szerződés hatályba lépését követő egy éven belül, az ezen kormányok által 1947. február 10-én tett közös nyilatkozatnak megfelelően, amelyet a XI. melléklet tartalmaz.

A XI. melléklet négy pontban a következőket szögezi le:

1. Az Amerikai Egyesült Államok, Franciaország, Észak-Írország és Nagy Britania Egyesült Királyságának és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Uniójának kormányai megegyeznek, hogy az 1947. február 10-én Olaszországgal kötött békeszerződés hatályba lépését követő egy éven belül közösen határoznak az afrikai birtokok sorsáról, amelyek jogáról és címéről Olaszország a jelen szerződés 23. cikkelye szerint lemond.
2. A Négy Nagyhatalom a szóban forgó területek végleges sorsát szabályozza, véghezviszi a szükséges határmódosításokat a lakosok igényeit és jólétét, a békét és biztonságot, illetve a más érdekelt kormányok elképzeléseit figyelembe véve.
3. Amennyiben a Négy Nagyhatalom az Olaszországgal kötött békeszerződés hatályba lépését követő egy éven belül bármelyik területre vonatkozóan nem tud megegyezni, a kérdést az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének hatáskörébe helyezi javaslatként. A Négy Nagyhatalom megegyezik abban, hogy a javaslatot elfogadja, és megteszi a szükséges lépéseket a megvalósításához.
4. A nagyhatalmak külügyminisztereinek megbízottjai vizsgálatot folytatnak a volt olasz gyarmatok ügyében, majd ajánlásait a Külügyminiszterek Bizottsága megvizsgálja. Ezen kívül vizsgálóbizottságokat küldenek a volt olasz gyarmatokra, hogy beszerezhessék a kérdésre vonatkozó szükséges információkat és megállapíthassák a lakosság akaratát.<sup>3</sup>

Látszólag érthetetlennek tűnik, miért nem tudtak a nagyhatalmak a három terület kérdésében megegyezni, hiszen Eritrea, Líbia és Szomália gyéren lakott, gazda-

<sup>2</sup> Ezt a funkciót az angol katonai megszállás óta a Brit Katonai Adminisztráció (British Military Administration – BMA) töltötte be.

<sup>3</sup> Az Olaszországgal kötött békeszerződés teljes szövege megtalálható in: Relazioni Internazionali Anno XI-Numero 7.



ságilag fejletlen területek, amelyek igazgatása kevés haszonnal járhatott bármely ország számára. Az ott található kőolaj- és földgázkészletekről abban az időben még nem volt tudomásuk. Nyilvánvalóvá válik azonban értékük, ha az átalakulóban lévő hatalmi viszonyokat és az egész Mediterráneum egységét vizsgáljuk. Anglia a II. világháborúig az egész közel-keleti térséget uralta és ezzel a Mediterráneum legbefolyásosabb hatalma volt. 1945 után azonban mindinkább veszített pozícióiból, arra kényszerült, hogy Palesztinából és Egyiptomból kivonuljon. Ezért Észak-Afrikában próbált meg bázisokat biztosítani maga számára, ahonnan a Közel-Keletet is szemmel tarthatta. Az angol külügyminisztérium álláspontja szerint Kirenaika tökéletesen megfelelt új katonai támaszpontok kialakítására, ezért arra törekedtek, hogy felügyeletük alatt maradjon a terület. Az Egyesült Államok is támogatta ezt az elképzelést, mivel a Szovjetunióval való egyre kiéleződő ellentétek miatt meg akarta akadályozni, hogy az a térségben bármilyen hatalomhoz jusson. Anglia számára megnyugtató lett volna, ha az Egyesült Államok is közvetlen szerepet vállal a területek ellenőrzésében, például Tripolitániában, azonban az USA ezt nem fogadhatta el, mivel az politikai-katonai jelenlétet jelentett volna a Mediterráneumban, ekkor pedig még csupán kialakulóban volt az izolacionizmust felváltó, más térségben is aktív jelenlétet felvállaló új külpolitikai irányzat. Ez csupán 1949 áprilisában, a NATO megalakulásával vált teljessé. Ráadásul ekkor még Görögországban polgárháború dúlt és a Szovjetunió Iránban is befolyást próbált szerezni. A II. világháborút követően a Szovjetunió is törekedett arra, hogy a Mediterráneumban jelenlétet biztosítson magának, kérte Tripolitánia felügyeletét, amelyhez 1946 májusáig ragaszkodott, pedig Jugoszlávia, illetve az erős francia és olasz kommunista pártok révén is közvetetten jelen lehetett a térségben. Franciaország támogatta az olasz adminisztratív felügyelet visszaállítását a prefasiszta gyarmatokon, hiszen az angol-amerikai politika mögött az USA részéről erős gyarmatellenesség is jelen volt, ami veszélyeztette a francia érdekeket Észak-Afrikában.

Az olasz kormány jogtalannak tartotta, hogy nem Olaszország kap automatikusan megbízást a három terület igazgatására. Mind a békeszerződésről folytatott tárgyalások alatt, mind azt követően az olasz politikusok kitartóan próbáltak a mellett érvelni, hogy úgynevezett *Trusteeship*<sup>4</sup> formában megtarthassák a közigazgatás felügyeletét mindhárom terület fölött. Hangsúlyozták, hogy Olaszország nem mint gyarmattartó hatalom kíván visszatérni, hanem azzal a céllal, hogy az őslakos népekkel együttműködve eljuttassa őket arra a szintre, amelyen képesek saját maguk kormányozni az országukat, ezzel megteremtve a függetlenség feltételeit. Kiemelték, hogy Olaszország soha nem volt olyan gyarmattartó ország, mint a többi birodalom vezetői, hiszen a szóban forgó területek rendkívül visszamaradtak

<sup>4</sup> Egy másik országban megbízás alapján gyakorolt kormányzati felügyelet.

voltak, híján a nyersanyagoknak és a lakosság száma sem volt jelentős. Így nem lehetett szó a területek kihasználásáról, ellenkezőleg, rengeteg pénzt és energiát fektettek be modernizálásukba. Ezzel kívánták lehetővé tenni, hogy a munka hiányában emigrálni kényszerülő olasz lakosok számára is lehetőséget teremtsenek mezőgazdasági, kereskedelmi és kisipari tevékenység végzésére. A gyarmatok kérdését az olasz közvélemény is kiemelt figyelemmel követte, mivel az anyaországba visszatérő menekültek számára megfelelő életkörülményeket kellett biztosítani, aminek a feltételei nem álltak rendelkezésre. Éppen ezért minden olasz párt programjában jelentős szerepe volt a prefasiszta gyarmatok kérdésének, attól függetlenül, hogy például a szocialista-kommunista ideológiával általában nem egyeztethető össze a gyarmattartás, illetve a vezető politikusok is személy szerint inkább más megoldást kerestek volna. Az 1948 tavaszán megrendezett választások miatt azonban nem hagyhatták figyelmen kívül a közvéleményt. Az olasz egység óta hagyományosan két fő területre koncentrálódott az olasz külpolitika tevékenysége: Európára és a Mediterráneumra. Ezzel a hagyománnyal a háború utáni kormány sem szakított és a békeszerződést követően kizárólag a prefasiszta gyarmatokon megtartott pozíciók által vélték biztosíthatónak a Mediterráneumban való szerepvállalást, részvételt Afrika modernizálásában.

### **A négy nagyhatalom vizsgálóbizottságának munkája és a nagyhatalmak álláspontja**

A négy nagyhatalom megbízottjai 1947 novembere és 1948 júniusa között vizsgálatot folytattak a prefasiszta olasz gyarmatok ügyében, amelynek keretében az érintett területekre ellátogattak, felmérték azok politikai és gazdasági fejlettségét, illetve meghallgatták a kérdésben érdekelt feleket.

A bizottság tagjai 1947. november 12. és 1948. január 3. között Eritreában végeztek felméréseket. A vizsgálat feszült légkörben zajlott, hiszen az országban megalakult különböző csoportosulások eltérő nézeteket vallottak. A Muzulmán Liga a függetlenséget követelte, de elképzelhetőnek tartották a négyek tíz éves felügyeletét. Tedeo Bairu pártja az Etiópiával való uniót szorgalmazta. Az Új Eritrea Pártja és a Veteránok Szövetsége az olasz adminisztratív felügyelet mellett foglalt állást. A Progresszív Liberális Párt a fokozatos függetlenség megszerzését kívánta az ENSZ felügyelete alatt. Végül a bizottság azt állapította meg, hogy az ország politikai érettsége és gazdasági helyzete nem teszi lehetővé a függetlenség azonnali megadását, mind pénzügyi, mind technikai segítségre szükség van. Elismerték az Olaszországnak köszönhető fejlődést, de elítélték a rasszizmust és az őslakosok kizárását az oktatásból.

1948. január 6-án és 7-én a bizottság tagjai Szomáliába érkeztek. Az olasz adminisztratív felügyeletet támogató lakosság nagyszabású demonstrációkat szervezett Olaszország mellett. Szomália Konferenciája néven tömörültek, és kérelmezték az angol kormányzat olaszra váltását. A sikeres megmozdulás hatalmas ellenszenvet váltott ki a Szomáliai Fiatalok Ligájának tagjai között, amely programjának legfőbb pontjai között szerepelt: 1. Minden szomáliai egyesítése és a gyarmati függés megszüntetése. 2. A szomál fiatalok oktatása iskolarendszer és kulturális körök keretein belül. 3. A szomál népre vonatkozó megkülönböztetések jogi úton való megszüntetése. 4. A szomál nyelv és az arab írás elterjesztése. Programjukat befolyásolta az angol külügyminiszter, Bevin elképzelése Nagy-Szomáliáról, amelyet még 1946 februárjában vázolt föl. Ennek része lett volna Olasz Szomália, Brit Szomáliföld, Francia Szomália, Kenya Északi Határ Területe és Etiópia szomáli többségű területei. Éppen ezért Anglia is a Ligát támogatta. A Szomália Konferenciája tagjai annyira felbuzdultak sikerükön, hogy megpróbálták megakadályozni, hogy a Liga tagjai is felvonuljanak január 11-én. Végül a hatóságok mindkét fél számára megadták az engedélyt. Addigra azonban annyira elszabadultak az indulatok, hogy a felvonulás az olaszok elleni véres akcióba torkollott. A szemtanúk elbeszélése alapján sem rekonstruálható a történések pontos menetrendje. Egy bizonyos, 54 olasz vált a vérengzések áldozatává, többségük a legszegényebb rétegekhez tartozott. Felmerül a kérdés, hogy az angol hatóságok mit tettek az erőszak megakadályozásának érdekében. Nem alaptalan az a vád, hogy nem tettek meg minden szükséges intézkedést. Végül a bizottság tagjai arra az eredményre jutottak, hogy Olaszországot illeti meg az adminisztrációs jog. A kérdés ebben az esetben gyakorlatilag 1948 nyarán eldőlt, amikor London elvetette Nagy-Szomália-tervezetét, és ezzel elhárult az utolsó akadály Olaszország visszatérése elől. Meg kell jegyeznünk, hogy Anglia elsősorban azért állt el korábbi tervezetétől, mert számára sokkal fontosabb volt, hogy a líbiai területeket biztosítsa maga számára, Olaszországot pedig valamilyen módon kompenzálnia kellett. Erről az angol és amerikai kormány külön is megegyezett július 22-én. Így a Szomáliai Fiatalok Ligája sem mert már erőszakkal fellépni és a helyzet mindinkább normalizálódott.

Végül a bizottság 1948. március 6-án Tripoliba érkezett. Itt 40 napot töltöttek el. Megállapították, hogy a lakosság az azonnali függetlenséget akarja, a líbiai egység eszméje igen elterjedt, és ellenzik az olasz adminisztrációt, annak ellenére, hogy azért elismerik az olasz gyarmatosításnak köszönhető gazdasági fejlődést. Gazdaságilag, politikailag és kulturálisan nem találták megfelelően fejlettnek a területet az önkormányzásra, bár rendelkezésre álltak olyan emberek, akiket jól ki lehetett képezni a kormányzati tevékenység ellátására. Ezt követően a bizottság 10 napot töltött el Fezzan területén. Ezt az országrészt politikailag abszolút éretlennek találták, egyáltalán nem léteztek politikai pártok. Az olaszok iránt nem mutattak lelkesedést, elégedettek voltak a francia adminisztrációval. Csak néhány vezető

volt a líbiai egység és függetlenség mellett. A népesség száma ekkor csupán ötven-ezer fő körül volt és kétségesnek látszott, hogy valaha is független lesz. Ezután 25 napot töltött a négy hatalom képviselője Kirenaika területén. Ez a rész bizonyult politikailag a legfejlettebbnek, a népesség Mohamed Idrisz emír vezetése alatt a függetlenséget követelte. Elképzelhetőnek tartották az egységes Líbiát a Nagy Szenusszik vezetése alatt. Egyedül a gazdaság fejletlensége miatt lett volna szükségük külföldi támogatásra. Olaszország visszatérését erősen ellenezték.

Végül a bizottság tagjai három napot Rómában is eltöltöttek, hogy Olaszország álláspontját is megvizsgálják. 1948. július 21–27. között Londonban foglalta össze a négytagú bizottság a vizsgálat eredményeit: 1. Az azonnali függetlenség feltételei nem adóttak. 2. Az őslakos népek politikailag éretlenek. 3. A területek gazdaságilag instabilak. 4. Olaszország mindhárom volt gyarmatán pozitív nyomokat hagyott, de még élő a brutális rasszizmus emléke. 5. Eritreában a népesség csupán tíz százaléka lenne az olasz adminisztráció mellett

A négytagú bizottság vizsgálata alapján a külügyminiszterek képviselői a következő álláspontot alakították ki:

### **Szomália**

A Szovjetunió álláspontja: Olaszország gyakorolja az adminisztrációt meghatározott ideig. A határookra vonatkozóan a szovjet elképzelés az volt, hogy mindhárom prefasiszta gyarmaton Olaszország gyakorolja a felügyeletet, a határok pedig az 1934. január 1-jén érvényben lévő vonalak mentén húzódnának.

Az Egyesült Államok, Franciaország és Nagy-Britannia álláspontja: az ENSZ nevében Olaszország gyakorolja az adminisztrációt határozatlan ideig. A határookra vonatkozóan Etiópia és Szomália határa ideiglenesen az Ogadenből kivonuló BMA által kialakított vonal lenne, amely a végső rendezést nem befolyásolná. Amennyiben ezt a vonalat nem fogadja el végleges határnak az etióp kormány, az ENSZ-ben felállított határbizottság közvetítésével, a két érintett fél szempontjainak figyelembe vételével kell döntést hozni. Az Angol és Olasz Szomália közötti határvonal a 49. szélességi körön, Hiditől az Adeni-öbölhöz húzódná.

### **Eritrea**

A Szovjetunió álláspontja: Olaszország gyakorolja az adminisztrációt határozott ideig.

Nagy-Britannia álláspontja: tíz évig Etiópia gyakorolná a kormányzati felügyeletet. Tíz év elteltével az ENSZ Közgyűlése határozná el, hogy folytatódhat-e és milyen feltételek mellett az etióp adminisztráció határozatlan ideig. Az etióp adminisztrációt egy tanácsadó testület segítené, amely helyi eritreeiakból, Olaszország, Svájc, egy skandináv és egy muszlim állam képviselőiből állna. A különböző népcsoportok: olaszok, muszlimok, ortodox keresztények, speciális státuszt élvezné-

nek. Az erre vonatkozó törvények kialakításába a tanácsadó testület beleszólási joggal rendelkezne, és az ENSZ-ben létrehozott Eritrea Bizottság fogadhatná el csak véglegesen azokat. A bizottság 8-9 állam képviselőiből alakulna meg, mind az etióp adminisztráció, mind a tanácsadó testület jelentési kötelezettséggel tartozna feléje.

Franciaország álláspontja: a Zula-öböl és Francia Szomáliföld közé eső területek kivételével Eritreát olasz adminisztratív felügyelet alá kell helyezni. A Zula-Öböl és Francia Szomáliföld közötti terület etióp fennhatóság alá kerülne. Az átadott területekre vonatkozóan Etiópia köteles vállalni, hogy gazdasági és pénzügyi egyezményeket köt Olaszországgal a békeszerződés XIV. mellékletének 19. paragrafusa értelmében.<sup>5</sup>

Az Egyesült Államok álláspontja: Eritrea déli részét Etiópiának kellene átadni, az északi részre vonatkozó döntést, amely nagyjából muszlimok lakta terület, és magában foglalja Aszmarát és Masszavát egy évvel el kellene halasztani.

Ezen kívül az Egyesült Államok és Franciaország egyetértettek abban, hogy amennyiben az északi részre vonatkozó döntés halasztásra kerülne, lehetővé kellene tenni a korábban ott élő olaszok számára az otthonaikba való visszatérést. Ezen kívül az angol kormánnyal együttesen megegyeztek, hogy az Etiópiának átadott területek és Francia Szomáliföld közötti határ a Vádi Veiml vonalát kövesse.

## Líbia

A Szovjetunió álláspontja: olasz adminisztratív felügyelet meghatározott ideig.

Franciaország álláspontja: a döntést egy évre el kellene halasztani. Ez esetben az Egyesült Államokkal együttesen egyetértettek abban, hogy lehetővé kell tenni az olaszok hazatérését líbiai otthonukba.

Nagy-Britannia álláspontja: mivel Nagy-Britannia látja el a közigazgatási feladatokat a területen, megfontolandónak tartja az olaszok visszatérését, mivel az zavargásokat okozhatna. A Kirenaika és Tripolitánia közötti adminisztrációs határvonalat nyugatra kellene helyezni, hogy Kirenaikához tartozzon Sirte térsége és a Szenusszik által uralt terület.<sup>6</sup>

A külügyminiszterek tanácsa 1948. szeptember 13–15. között ülésezett Párizsban. Ez volt az utolsó időpont, amikor a békeszerződés értelmében döntést kellett hozniuk a prefasiszta olasz gyarmatokról. Visinszkij javasolta, hogy a három terület kerüljön olasz adminisztrációs felügyelet alá és megvádolta az Egyesült Álla-

<sup>5</sup> A volt gyarmatokra vonatkozó gazdasági és pénzügyi rendelkezéseket a békeszerződés 23. cikkelye alapján megkötött szerződésekbe kell belefoglalni, amely az érintett területek sorsát szabályozza.

<sup>6</sup> Foreign Relations of the United States (FRUS) III. 1948., US Government Printing Office, Washington, 1974. 865.014/9-148 p. 942.

mokat és Nagy-Britanniát, hogy katonai bázisként használják azokat, megsértve ezzel a békeszerződést. A harmadik megbeszélésen taktikát váltva, a szovjet miniszter javasolta, hogy az ENSZ keretein belül együttesen a négy hatalom gyakorolja a felügyeletet. Ez inkább érdekében állt volna a Szovjetuniónak, mivel Olaszország támogatása a gyarmatok kérdésében az áprilisi választásokat követően, amelyet a Kereszténydemokrata Párt abszolút többséggel megnyert, már nem állt annyira érdekében, a közös adminisztrációval pedig részvételt biztosíthatott volna magának a térségben. A három másik hatalom javasolta, hogy hozzanak döntést Dél-Eritreára és Olasz Szomáliára vonatkozóan, a többi terület kérdését pedig az ENSZ keretein belül oldják meg. Végül egyik volt gyarmattal kapcsolatban sem tudtak megállapodásra jutni, így a békeszerződés előírásának megfelelően az ENSZ hatáskörébe került a területek sorsa. Ez inkább érdekében állt a „nyugati” hatalmaknak, hiszen nagyobb volt a valószínűsége, hogy az ENSZ-ben a számukra kedvező határozathoz meg tudják szerezni a kétharmados támogatást.

#### **Az olasz kormány tevékenysége a gyarmatokra vonatkozóan 1948 szeptemberéig**

Az olasz kormányt és a közvéleményt ebben az időszakban két fő esemény foglalkoztatta leginkább a gyarmatokkal kapcsolatban. Az egyik a mogadishui tragédia, a másik pedig az 1948 áprilisában tartott választások. A választások alkalmával minden párt programjában szerepelt a prefasiszta gyarmatok adminisztrációs felügyeletének megszerzése. A szocialista és a kommunista párt azzal vádolta a kormányt, hogy nem képviseli megfelelően az ország érdekeit a gyarmatok kérdésében és annak ellenére, hogy a Szovjetunió 1948. február 14-én nyilatkozatot tett közre, miszerint támogatja Eritrea, Libia és Szomália olasz fennhatóság alá helyezését, a kormány mégis az angolszász hatalmakat preferálja, melyek a legfőbb akadályt jelentik a kérdésben. Természetesen az olasz kormány tisztában volt azzal, hogy a szovjet kijelentés propagandisztikus céllal született, hiszen a Szovjetunió egyedüli döntése nem hozhatott semmilyen eredményt a kérdésben. Kizárólag a négy nagyhatalom megegyezése, majd az ENSZ határozata alapján dőlhetett el a volt olasz területek sorsa. A kormány inkább Nagy-Britanniára igyekezett nyomást gyakorolni, hiszen úgy tűnt, a legfőbb akadályt az angol stratégiai érdekek jelentik. A két ország kapcsolatát még inkább beárnyékolta a szomáliai incidens, amelyre szintén nem kapott Olaszország kielégítő magyarázatot. Az a tény is megerősítette Nagy-Britannia kulcsszerepét, hogy bár az Egyesült Államok gyarmatellenes volt, mégis nagyrészt követte az angol politikát, míg Franciaország és a Szovjetunió Olaszországot támogatta. Azonban hiábavaló volt az olasz külügyminiszter, Sforza, és a londoni követ, Gallarati Scotti minden érvelése, hogy a választások alkalmával

milyen nagy segítséget jelentene a gyarmatokra vonatkozó engedmény. Az Egyesült Államok és Anglia részéről folyamatosan az a válasz érkezett, hogy amíg a négytagú bizottság be nem fejezi vizsgálatait, nem nyilatkozhatnak a gyarmatokra vonatkozóan. A valódi ok azonban az volt, attól tartottak, hogy a kommunista párt fog győzni a választásokon, és ezzel a Szovjetunió közvetett befolyása alá kerülne a területek, illetve a kereszténydemokraták győzelme esetén sem tartották elég erősnek Olaszországot ahhoz, hogy szilárdan kezében tartsa a gyarmatok igazgatását. Végül az olaszok számára hasonlóan jelentős kérdésben, Triesztre vonatkozóan tettek egy nyilatkozatot. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország 1948. március 20-án kijelentették, hogy támogatják a Trieszti Szabad Terület olasz fennhatóság alá helyezését. Ez a nyilatkozat is a szovjethez hasonlóan propagandisztikus célú volt, hiszen a terület A és B zónára volt osztva, a B zóna területe pedig a jugoszláv hadsereg megszállása alatt állt.

Az olasz kormány azonban továbbra is kitartott a három terület adminisztrációs felügyeletének kérése mellett. Miután a négytagú vizsgálóbizottság befejezte tanácskozásait, Gallarati Scotti július 30-án felvázolta előttük az olasz kormány álláspontját:

1. Mivel a vizsgálat megállapította, hogy Líbiában, Eritreában és Szomáliában hiányoznak az azonnali függetlenség gazdasági és politikai feltételei, ezért szükséges, hogy adminisztrációs felügyelet mellett működjenek a San Francisco-i Charta értelmében. Ezt a felügyeletet több állam együttesen nem tudná megfelelően ellátni, ezért az olasz kormánynak az a véleménye, hogy az országokra és lakosaira vonatkozó több éves tapasztalata, illetve a már elvégzett munkája alapján alkalmas a közigazgatási feladatok ellátására.
2. Az olasz adminisztráció célja a területek függetlenségének megteremtése.
3. Az olaszok büszkéek a volt gyarmatokon elvégzett munkájukra, különösen ha figyelembe vesszük az 50 évvel ezelőtti állapotokat.
4. Annak ellenére, hogy Olaszország már hét éve nincs jelen a három ország adminisztrációjában, a népesség igen nagy része örömmel fogadná visszatérését. Az olaszok ugyan rengeteg hibát követtek el, mégis el tudták nyerni a lakosság szimpátiáját.<sup>7</sup>
5. Az olasz kormány kéri, hogy az általa kiadott elemzésekkel együtt vegyék figyelembe a négytagú bizottság dokumentumait.
6. Az olasz kormány szerint az ott lakó népeknek érdeke, és ezt kifejezésre is juttatták, hogy a területek ne kerüljenek felosztásra, hiszen csak úgy juthatnak

---

<sup>7</sup> Mindezen idő alatt a kormány igyekezett a három területen felvenni a kapcsolatot az olaszbarát körökkel. Elkezdtek például a volt veteránok járadékait kifizetni és egyéb címen anyagi támogatásokat is juttattak.

el a függetlenséghez, ha biztosan határolt területükön autonóm kormányt képesek alakítani.

7. Az olasz adminisztráció az ENSZ Közgyűlése által kialakított ideiglenes alkotmány elvei szerint kívánna működni a helyi lakosok képviselőivel folyamatosan egyeztetve, ezzel kielégítve a lakosság igényeit is.<sup>8</sup>

Annak ellenére, hogy Olaszország még mindig a három terület adminisztrációját kérte, némi változást figyelhetünk meg a kérés módjában. A békeszerződés aláírását megelőző időszakban és az azt értékelő kommentárokból nagy hangsúlyt kapott, hogy Olaszországnak szüksége van ezekre a területekre emigrációs problémái megoldása érdekében. Emellett folytatni kívánta civilizációs munkáját. Természetesen ekkor is kiemelték, hogy a végső cél a függetlenség, de mégis közel állt a gyarmati-felfogáshoz. A július 30-i nyilatkozat már mellőzte mindezen igényeket, csupán azt kérte, hogy az ott lakókkal szorosan együttműködve a függetlenség útjára vezethesse a szóban forgó országokat. Ugyan ekkor már félreérthetetlen jelei mutatkoztak a klasszikus gyarmati rendszer felbomlásának, a helyzet még mindig az volt, hogy kívülálló hatalmak tárgyaltak egyes népek sorsáról. Véleményüket ugyan meghallgatták, de a konkrét tárgyalásokon képviselőik nem vettek részt. Sforza utal is erre a tényre Gallarati Scotti angolai követnek 1948. február 5-én írt levelében, amely a mogadishui incidens után született és az angol–olasz kapcsolatokat tárgyalja. A tragédiát követően Nagy-Britannia részéről elhangzott az a vád, hogy tulajdonképpen az olaszok provokálták ki az eseményeket. „... *Ami az arab világ fejlődését illeti, nem igaz, hogy Olaszország nem veszi azt figyelembe, hiszen politikánk szilárd pontja a békekötésre való törekvés óta az a folyamatos kérés, hogy Líbiára vonatkozóan hármas megbeszéléseket tarthassunk az angolokkal és az arabokkal együttesen.*”<sup>9</sup>

### Az ENSZ döntéséhez vezető út

Azzal, hogy a volt gyarmatok sorsának eldöntése ismét halasztásra került, az olasz kormány úgy érezte, időt nyert arra, hogy újabb diplomáciai fegyvereket vessen be a számára kedvező határozat érdekében. Tevékenységük a legaktívabb három ország, illetve országcsoport felé volt. Egyrészt próbáltak Nagy-Britanniával megegyezni, másrészt keresték a baráti országok támogatását az ENSZ-ben, elsősorban Franciaországot és a latin-amerikai országokét.

<sup>8</sup> Relazioni Internazionali Anno XII. - Numero 34.

<sup>9</sup> Sforza, Carlo: i. m. p. 134.



1948. december 20–21-én Cannes-ban tanácskozott az olasz és a francia külügyminiszter. Az európai integráción kívül, amelynek mindketten elkötelezett hívei voltak, a gyarmatok kérdéséről is tárgyalásokat folytattak. Mindkét fél jó megoldásnak tartotta volna, ha az Európai Unió gondjaira lennének bízva a volt gyarmatok. Természetesen akkor még csak kialakulóban volt az európai együttműködés, tehát az elképzelés nem takarja a mai Európai Unió szervezetét, inkább csak az európai népek együttműködését jelentette. A jövőbeni cél azonban a mai szervezethez hasonló létrehozása volt. Eritréával kapcsolatban Sforza elmondta, lehetségesnek tartana egy kollektív mandátumot, talán az Európai Unió keretein belül. Ezzel Schuman is egyetértett, az ENSZ-mandátumot kizártnak tartotta a szovjet részvétel miatt. Egyedüli akadály az volt, hogy Marshall amerikai külügyminiszter területi ígéreteket tett Etiópiának.<sup>10</sup> Tripolitániára vonatkozóan Schuman kijelentette, hogy jó megoldásnak találná, ha hasonló szövetségi államforma jönne létre Olaszországgal, mint Franciaország és Tunézia esetében. Franciaországnak nem állt volna érdekében, hogy Líbia elnyerje függetlenségét, mert az még inkább fel erősítette volna a hasonló mozgalmakat saját észak-afrikai gyarmatain.

Carlo Sforza 1949. április 11-én fejtette ki az olasz kormány álláspontját az ENSZ előtt. Olaszország ekkor még nem volt az ENSZ tagja, csak 1955-ben nyerte el a tagságot, mivel addig a Szovjetunió vétója megakadályozta azt, annak ellenére, hogy a békeszerződésbe befoglalták felvételét.<sup>11</sup> Sforza arra a tényre fektette a hangsúlyt, hogy az Olasz Köztársaság, amely maga is a függetlenségért és egységért vívott harcot, majd a fasiszmus elleni küzdelmet követően jött létre elhivatottnak érzi magát arra, hogy más népeket segítsen a szabadság útjára. Kötelességének érzi az ehhez szükséges gazdasági és technikai segítség megadását is. Különösen hasznos lehet a kézművesség és a mezőgazdaság területén szerzett tapasztalatok átadása, ami még inkább indokoltá teszi Olaszország részvételét Afrika modernizálásában. Az egyes területekre vonatkozóan az olasz elképzelések a következők voltak:

### Szomália

Úgy tűnt, az olasz adminisztrációs felügyelet elfogadásában egyetértés van az ENSZ-ben, amelyet Olaszország kész is volt elvállalni.

---

<sup>10</sup> Etiópia szintén stratégiaiilag volt fontos az Egyesült Államok és Nagy-Britannia számára. Azzal, hogy Eritrea Etiópiához csatolását támogatták, azt remélték, hogy bázisokat kaphatnak az ország területén.

<sup>11</sup> A szovjet vétó válasz volt a nyugati hatalmak Bulgária, Magyarország és Románia elleni vétójára, amelyet a demokrácia hiányával indokoltak. Végül ezen országok is Olaszországgal együttesen nyerték el a tagságot.

## Líbia

Olaszország kérte Tripolitánia adminisztrációs felügyeletét. Annak ellenére, hogy ez nagy anyagi és emberi erőforrások befektetését igényelte, mégis érdekében állt a megkezdett munka folytatása, amelybe már eddig is rengeteg energiát fektetett. Úgy gondolták, hogy a visszatérés nem váltana ki zavargásokat, hiszen a két nép mindig is békében élt egymás mellett, és soha nem fordult elő az olasz lakosok elleni erőszak.

## Eritrea

Olaszország helytelenítette Eritrea Etiópiához csatolását, mivel Etiópia sem állt a fejlettség magas szintjén és tovább bonyolította a helyzetet, hogy a területen több, vallásában különböző népcsoport élt. Jogosnak tartották Etiópia igényét a tengerhez való kijutásra, ennek kielégítésére Asszáb tűnt a legmegfelelőbbnek. A két terület egyesítése gazdaságilag is hátrányos lett volna, ezért mindkét fél számára kedvezőbbnek gondolták, ha Olaszország igazgatná Eritreát a függetlenség elnyeréséig.

A megoldás azonban továbbra is távolinak tűnt,<sup>12</sup> ez egyre inkább azt a meggyőződést alakította ki az olasz külügyminiszterben, hogy egy Nagy-Britanniával kötött megállapodás elvezethet a döntéshez.<sup>13</sup> Kedvező alkalmat nyújtott erre, az

<sup>12</sup> A tavaszi ülésszak idején a latin-amerikai országok, az Egyesült Államok és Nagy Britannia több tervezetet is kidolgozott, amelyet próbáltak javaslatként elfogadtatni. A latin-amerikai országok május 4-én nyújtottak be egy javaslatot, amely a brazil elképzelést tükrözte. E szerint az Egyesült Államok, Egyiptom, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország képviselőiből álló tanács ellenőrizné Kirenaika angol, Tripolitánia olasz és Fezzán francia adminisztrációját, amely a legkésőbb tíz év múlva elérendő függetlenséget készítené elő. Eritrea helyzetét egy újabb vizsgálóbizottság tanulmányozná, amelyben az Egyesült Államok, Etiópia, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország vennének részt. Szomália olasz felügyelet alá kerülne. A tervezetet azonban nem sikerült elfogadtatni, elsősorban Anglia és az arab államok oppozíciója miatt. Az Egyesült Államok be sem nyújtotta tervezetét, amelyet Nagy Britannia azonnal elutasított. E szerint Szomália olasz felügyelet alá került volna. Eritreát Etiópiához csatolnák, kivéve a nyugati részeket, amelyek Szudánhoz kerülnének. Líbiában az Egyesült Államok, Egyiptom, Franciaország, Olaszország és Nagy Britannia képviselőiből álló testület tanulmányozná egy nemzetközi felügyelet megalakítását, amely a függetlenséget készítené elő. Azonban Nagy-Britannia ragaszkodott ahhoz, hogy Kirenaika azonnali angol felügyelet alá kerüljön, egyéb pontjaiban egyetértett az amerikai tervvel. Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE) AP Italia 1949. Busta 196. A külügyminisztérium áprilisi összefoglalója.

<sup>13</sup> Már De Gasperi 1947. január 5–15. közötti útja alkalmával is az amerikai külügyminiszter kifejtette, Angliával kellene megegyezni, miután az olasz miniszterelnök felvázolta, hogy Olaszország nem kíván lemondani sem Kirenaikáról, sem Tripolitániáról. „Többek

Európa Tanács alapító dokumentumának aláírása Londonban, amelyet követően a két külügyminiszter, Bevin és Sforza hosszas tárgyalásokat folytatott 1949. május 5-én és 6-án a gyarmatok sorsáról. Ennek eredményeként a következő megegyezés született:

### **Líbia**

- Kirenaika: nemzetközi felügyelet mellett Anglia gyakorolná az adminisztrációt.
- Fezzán: nemzetközi felügyelet mellett Franciaország gyakorolná az adminisztrációt.
- Tripolitánia: nemzetközi felügyelet mellett 1951 végétől Olaszország gyakorolná az adminisztrációt. Addig Anglia töltené be ezt a szerepet és az igazgatás átadását Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Franciaország és Egyiptom vagy egy másik arab ország képviselőiből felállított bizottság készítené elő.

### **Eritrea**

Eritrea egy ENSZ-szerződés keretein belül csatlakozna Etiópiához, Aszmara és Masszava speciális státuszt élvezne, amelyet az ENSZ határozna meg. A nyugati területeket Szudánhoz csatolnák.

### **Szomália**

Nemzetközi felügyelet mellett Olaszország gyakorolná az adminisztrációt

A javaslat 1949. május 17-én került szavazásra az ENSZ-ben és egy szavazat híján megbukott. A két ország közötti egyezmény nem volt szerencsés megoldás, mert azt a képzetet kelthette sok országban, hogy két gyarmattartó hatalom egyezkedik a területek fölött. A latin-amerikai országok is elvárták volna, hogy bővebb tájékoztatást kapjanak a tárgyalásokról, hiszen mindaddig Olaszország érdekei mellett lobbiztak. Ezért Franciaországgal egyetemben a tervezet ellen szavaztak.

A Bevin–Sforza egyezmény bukása volt az a végső pont, amely rákényszerítette az olasz kormányt egy teljesen új Afrika-politika folytatására. Sforza ugyan fellejtette az angol külügyminiszternek, hogy próbáljanak egy másik megoldást kidolgozni, azonban valószínűnek tűnt, hogy a megelőző szavazásnál kedvezőbbet már nem tudnak elérni, ezért elvetették a tervet. Bevin egyre inkább úgy vélte, hogy csak akkor biztosíthat Nagy-Britannia számára megfelelő bázisokat Kirenaika területén, ha Idrisz emírt támogatja az ország függetlenségének kikiáltásában és a

---

*között megértette velem, hogy a legnagyobb ellenkezés a gyarmati kérdés számunkra kedvező elbírálásával szemben brit részről származik, ezért London az, amellyel meg kell próbálni egy kielégítő megoldást egyeztetni.” ASMAE AP Italia 1947. Busta 104.*

későbbiekben vele próbál megegyezni a kérdésben. 1949. június 1-jén Kirenaika kikiáltotta függetlenségét, amelyet Nagy-Britannia hivatalosan is elismert. A legtöbb ország azonban nem helyeselte, mivel az ENSZ-nek kellett döntenie a terület sorsáról és az arab államok is inkább Líbia egysége mellett voltak.

De Gasperi és Sforza arra az elhatározásra jutottak, hogy mivel nem látnak több esélyt arra, hogy Szomálián kívül bármelyik területen is Olaszország számára ítélje az ENSZ a felügyeletet, az egyetlen mód amellyel elnyerheti az ország az arab országok barátságát, az azonnali függetlenség támogatása. Így az ENSZ üléséről hazatérően, május 31-én De Gasperi és Sforza fogadta Rómában Eritrea, Líbia és Szomália képviselőit. A miniszterelnök a következő kijelentést tette: *„Az olasz kormány azon meggyőződésében, hogy az ENSZ tagállamainak elképzeléseit követi, és hogy az érdekelt afrikai népek egyre növekvő vágyait valósítja meg, arra az elhatározásra jutott, hogy támogatja volt gyarmatainak teljes függetlenségét; ez a függetlenség véleménye szerint azonnal megvalósítható Eritrea és Líbia esetében megőrizve a két terület egységét, Szomália esetében pedig egy rövid átmeneti rendszert követően, amelynek időtartamát és módját az ENSZ határozza meg.”*<sup>14</sup>

1949-et megelőzően is több vezető politikus nyilatkozatában találkozhatunk a függetlenség gondolatával,<sup>15</sup> maga a külügyminiszter is ennek híve volt, egyedül a közvélemény és a nacionalisták, illetve a baloldal kormányellenes propagandája kényszerítette őket arra, hogy olyan politikát folytassanak, amelyről maguk sem voltak meggyőződve. A baloldal esetében is tudjuk, hogy a szocialista párt vezetője, Pietro Nenni a függetlenség híve volt, viszont a kormány ellen kiválóan fel lehetett hozni azt a vádat, hogy nem képviseli megfelelően az ország afrikai érdekeit.<sup>16</sup> Ezért a vezetőktől nem volt idegen ez a hirtelennek látszó váltás és a közvéle-

<sup>14</sup> Sforza, Carlo: i. m. p. 162.

<sup>15</sup> 1946 júliusában Nenni, a szocialista párt vezetője a következőt mondta: *„Nem tarthatjuk meg a gyarmatokat. Nem engedhetjük meg ezt másoknak sem. A saját és mások gyarmatainak a függetlenségét kell támogatnunk.”* Bagnato, Bruna: *Vincoli europei, echi mediterranei*. Ponte alle Grazie, Firenze, 1991. p. 23.

1947 októberében Quaróni párizsi követ Sforzának ezt írja: *„Attól tartok, nem tudatosult bennünk, hogy a gyarmatokkal kapcsolatos tevékenységünk propagandisztikus oldalát tekintve mennyire nem felel meg formájában a mai időknek. ... Ma függetlenségről és önkormányzásról kell beszélnünk. ... Volt gyarmataink függetlenségét kell támogatnunk.”* ASMAE AP Italia 1947. Busta 378.

1948. február 23-án Sforza Bevinnek írt levelében a következő sorokat olvashatjuk: *„Szívesebben látnék a déli országrészben és Szicíliában egy nagyszabású rekonstrukciót, mint egy pennyt is Afrikára költeni. De Ön is tudja, hogy egyes tradíciók milyen erőt jelentenek, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni és az áramlattal szemben haladni.”* Sforza, Carlo: i. m. p. 144.

<sup>16</sup> De Gasperi 1949. november 22-én a következőképpen válaszolt a szocialisták vádjaira: *„Nenni képviselő, a gyarmatok által elnyerhető megbecsülésen és a francia–angol tóvá*

ménnyel is sikerült elfogadtatni azokat az előnyöket hangsúlyozva, amelyeket az arab országok barátsága jelenthet. Olaszország így tetszelegphetett a hídszerepben Európa és a Mediterráneum országai között és gazdasági előnyöket is remélt ebből. A közvetítő szerepe nem állt távol a hagyományos olasz külpolitikától, hiszen az egységet követően ez a motívum a mai napig is gyakran kíséri az olasz kormány külpolitikai tevékenységét. Az oly sokszor említett emigrációs probléma gyakorlatilag nem ezt a térséget érintette, hiszen a kivándorlások jórészt Amerika és kisebb részben Ausztrália felé irányultak.

A prefasiszta gyarmatokról szóló vita az ENSZ 1949. őszi ülészakán folytatódott tovább. Sforza október 1-jén fejtette ki az olasz kormány álláspontját.

### **Líbia**

Tripolitániát illetően Olaszország támogatja az azonnali függetlenséget. Az erről szóló határozatot követően hat hónapon belül szavazást kell rendezni az Alkotmányozó Gyűlés létrehozására. Líbia fennmaradó részein elismerik az ottani közigazgatást ellátó angol és francia kormány jogát arra, hogy a függetlenség útjára vezessék az érintett területeket, amelyek ezt követően Tripolitániával föderalista szövetségre léphetnének.

### **Eritrea**

Olaszország támogatja az ország függetlenségét.

### **Szomália**

Bizonyosak abban, hogy az Olaszországgal való együttműködés és az azt követő függetlenség a szomáli nép érdekeit szolgálja.

A végleges döntés 1951. november 21-én született meg, amely szerint:

### **Líbia**

1952. január 1-jétől független. Kirenaika, Tripolitánia és Fezzán képviselői Nemzetgyűlés keretein belül határoznak az alkotmányról. Egy ENSZ-megbízott és az őt segítő tanács, amelynek tagjai a három terület egy-egy, a kisebbségek egy, az Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Egyiptom, Franciaország, Olaszország és Pakisztán egy-egy képviselője, segítik az alkotmány megalkotását és a kormány megalakítását. Az ENSZ-megbízott jelentési kötelezettséggel tartozik az ENSZ

---

*változott Mediterráneumon keseregni idejétmúlt dolog. Ma a Mediterráneumban más népek mutatják arcukat, az arab népek és ezzel egy olyan típusú együttműködés szüksége jelenik meg, amely teljesen más irányba változtatja viselkedésünket.” ASMAE AP Italia 1949. Busta 196.*

főtitkárának. A jelenlegi adminisztráció köteles mindent megtenni a hatalom független kormánynak történő átadásához, és addig is oly módon vezetni a területeket, ami elősegíti Líbia egységének és függetlenségének megteremtését. A függetlenség létrejöttét követően az ENSZ felveszi Líbiát tagjai közé.

### Szomália

10 éves olasz adminisztrációs felügyeletet követően nyeri el függetlenségét. Az adminisztrációt ellátó ország a Trusteeship Tanáccsal megkötött szerződésnek megfelelően látja el feladatát. A szerződés védi a lakosok jogait és biztosítja azon intézményeket, amelyek az önkormányzás kialakításához szükségesek. A végrehajtó hatalmat a felügyeletet ellátó ország által kinevezett kormányzó látja el. Az adminisztráció átvételéről Olaszország és Nagy-Britannia egymás között egyeznek meg.<sup>17</sup>

### Eritrea

Nem született végleges határozat. Egy öttagú bizottság (Burma, Guatemala, Norvégia, Pakisztán, Dél-Afrikai Unió) folytat vizsgálatokat a lakosság érdekeit, Kelet-Afrika békéjét és biztonságát és Etiópia jogait és követeléseit figyelembe véve. Ez alapján tanulmányt készítenek 1950. június 15-ig és az ENSZ Közgyűlése ez alapján fog határozni.<sup>18</sup>

A döntést 58 ország közül 48 elfogadta, Etiópia ellenezte és 9 állam tartózkodott (Belorusszia, Csehszlovákia, Franciaország, Jugoszlávia, Lengyelország, Svédország, Szovjetunió, Ukrajna, Új-Zéland).

Ezzel a megoldással sikerült egy olyan kompromisszumot találni, amely mindhárom érdekcsoport, az angolszász hatalmak, az arab és ázsiai országok, amelyekhez gyakorta a keleti blokk is csatlakozott, illetve Olaszország és az őt támogató

<sup>17</sup> Az angol–olasz egyezmény 1950. április 1-jén kötött meg. 1950. december 2-án az ENSZ Közgyűlése elfogadta az Adminisztrációs Felügyeleti Szerződést. Szomália 1960. július 1-jén kiáltotta ki függetlenségét.

<sup>18</sup> 1950. december 2-án az ENSZ Közgyűlése arról határozott, hogy Eritrea autonóm egyiségként föderációba lép Etiópiával az etióp korona alatt, legkésőbb 1952. szeptember 15-ig. Addig az angolok látják el az adminisztrációt.

Franciaország és latin-amerikai országok számára elfogadható volt, és lezárni a prefasiszta gyarmatok kérdését. Olaszország ezzel a döntéssel megszabadult gyarmattartó múltjától és új fejezetet kezdetett mediterrán politikájában a politikai, gazdasági, kulturális és szociális együttműködésre helyezve a hangsúlyt.





## A franciaországi magyar emigráció politikai változásai a negyvenes években

A nyugati, illetve a franciaországi magyar emigrációt sokan úgy tekintik, mint-ha csak a száműzöttek emigrációja lenne. Ugyanis sokan azt gondolják, hogy a két világháború között baloldali, gyakran kommunista, a „fehér terror” által üldözött emigránsok telepedtek le Franciaországban, 1945 után pedig kommunistaellenes emigránsok – jobboldali 1945-től, mérsékelt 1947-től, valamint értelmiségi, gyakran baloldali emigránsok 1956-tól.<sup>1</sup>

Egyértelműen nagy volt a száműzöttek, tehát a politikai okok miatt emigrált személyek szerepe és a befolyása a franciaországi magyar emigrációban, ugyanis ők tették a legtöbb erőfeszítést az egész emigráció politikai és egyesületi életének megszervezéséért, a mindenkor magyar kormány elleni küzdelem jegyében. De az egész franciaországi emigráció politikai és egyesületi életének kutatása azt mutatja, hogy – legalábbis 1956-ig – a magyar kormány elleni szervezeteknek nem volt kizárólagos befolyása a magyar kolóniában, tehát nem volt politikai monopóliuma. Ugyanis a húszas évektől 1956-ig egymás mellett létezett egy jobboldali, kommunistaellenes és egy kommunista emigráció Franciaországban, valamint egy – igaz, a húszas évek végétől nem nagy befolyással rendelkező – szociáldemokrata emigrá-

---

<sup>1</sup> Ráadásul a nyugati, illetve franciaországi magyar emigrációról szóló kutatási fő művek főleg egy táborról szóltak: arról a táborról, amely külföldön a magyar kormány ellen küzdött. Ezek a művek a következők: PÉCSI Anna: *Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban 1920-1945*. Budapest, Kossuth, 1982.; BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945-1985*. Bern, Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, 1985.; DUFOIX Stéphane: *Exil et politique. Éléments pour une sociologie de la politique en émigration: l'exemple des Hongrois, des Polonais et des Tchécoslovaques en France de 1945 à nos jours* (Száműzetés és politika. Adalékok az emigrációban való politikai tevékenység szociológiájához: a magyarok, a lengyelek és a csehszlovákok Franciaországban 1945-től a napjainkig). PhD (politikai szociológia), Párizs, Université Paris 1, 1997, rövidített kiadás: DUFOIX Stéphane: *Politiques d'exil* (A száműzetés politikai tevékenységei). Párizs, PUF, 2002.

ció. Ebben az időszakban tehát különböző politikai szervezetek működtek és kemény küzdelem folyt közöttük.<sup>2</sup> Mint ismert, a politikai élet nagyon fontos volt a magyar emigránsok számára, tekintettel arra, hogy nagyon nagy volt a politikai különbség és az ellentét a különböző politikai irányzatok között, illetve a mindenkori magyar kormány által támogatott egyesületek, intézmények, szervezetek és a mindenkori magyar kormány elleni küzdelem szervezői között.

Látható tehát, hogy az emigráció nem volt egységes: többirányú politikai és egyesületi életről van szó. Ebben a sokszínű politikai életben melyik volt a legerősebb, legbefolyásosabb, legnépszerűbb politikai irányzat?

A két világháború között, illetve a húszas évek elejétől nagyon erősek és befolyásosak voltak a franciaországi magyar kommunista szervezetek, különösen a magyar kommunista szakszervezeti szekciók, amelyeknek a taglétszáma nagy volt Párizsban és Párizs külvárosában, az észak-franciaországi bányavidéken, valamint több más megyében, köztük Isère-ben és Algériában. Minden forrás azt mutatja, hogy a magyar gazdasági emigránsok között a legnépszerűbbek a kommunisták voltak.<sup>3</sup> A szociáldemokraták csak a húszas években tudtak erős szervezetet létrehozni, amikor a magyar munkások között népszerű Károlyi Mihály segítette őket. Amikor azonban a húszas évek második felében Károlyi a kommunistákhoz közeledett, valamint a kommunista tábort segítette, meggyengült mozgalmuk. Abban az időszakban a magyar kormány által támogatott szervezetek erősen küzdöttek a kommunizmus ellen. Központjuk a párizsi 15. kerületi Square de Vergennes-ben lévő, a párizsi magyar királyi követ által 1928-ban felavatott Magyar Ház volt. A Magyar Házban és a hozzátartozó vidéki központokban – például az észak-franciaországi Roubaix-ban lévő Szent István Körben – nemcsak egyesületek voltak, hanem magyar lelkészségek is, orvosi rendelők, magyar iskolák, valamint a franciaországi magyarok társadalmi biztosításáért felelős egylet is. Ezek az intézmények azért tudtak népszerűek lenni, mert fontosak voltak azok a szolgáltatások, amelyeket a magyar kolónia tagjainak számára biztosítottak. Így ellensúlyozni tudták a kommunisták népszerűségét abban az időszakban. Tehát a két világháború között az emigráció többsége baloldali volt, de volt egy jól szervezett konzervatív tábor is.

Az ötvenes években nagyon más volt a helyzet: egyre kisebb volt a kommunista befolyás és népszerűség, ugyanis megváltozott a magyar kolónia összetétele a kétirányú migrációs hullámokat követően.

<sup>2</sup> Lásd JANICAUD Benjamin: *La vie politique et associative au sein de l'immigration hongroise en France de 1919 à 1956* (A franciaországi magyar bevándorlók politikai és egyesületi élete 1919-től 1956-ig). Szakdolgozat, Université de Nice, 2001.

<sup>3</sup> Különösen a francia rendőrségi és prefektusi jelentések: Francia Nemzeti Levéltár (Archives nationales, AN), F7 fond, 13452. doboz.

E között a két helyzet között a negyvenes évek az átmeneti időszakot képviselte. Ebben az időszakban döntő változások történtek a franciaországi magyar emigráció struktúrájában. Hogyan fejlődött a magyar kolónia többségének a politikai beállítottsága? Ezt a beállítottságot és ezeket a változásokat hogyan befolyásolták a jelentős belpolitikai – magyarországi és franciaországi – és világpolitikai események és változások, vagyis a háború, a német megszállás Franciaországban, a koalíciós kormányok megalakulása mindkét országban, majd a 1947-es szakítás és a hidegháború létrehozása – valamint ezekhez a rendkívül fontos eseményekhez és változásokhoz tartozó migrációs hullámok? Ezt 1940-tól, a franciaországi német megszállás kezdetétől, 1949-ig a Magyar Népköztársaság létrehozásáig és a franciaországi fő kommunista egyesületi szövetség betiltásáig tanulmányozzuk, vagyis az egész átmeneti időszakban.

### Megszállás alatt (1940–1944)

A második világháború kezdete rendkívül nagy összeomlásnak minősült a franciaországi magyar kolónia számára. Ez elsősorban a kolónia létszámán volt érezhető: míg a húszas évek második felében a kolónia az akkori magyar követség becslései szerint kb. 40 000 fős lehetett, a háború kezdete nehezen megbecsülhető számú hazatérést okozott, ezért a negyvenes évek első felében a franciaországi magyarság valószínű létszáma csupán több ezer fő volt. A kolónia egyesületi struktúrája is felbomlott az események miatt. Így sok olyan magyar, aki tagja vagy szimpatizánsa volt egy baloldali szervezetnek, önkéntesként jelentkezett a francia hadseregbe. A Károlyi Mihály-féle Franciabarát Magyarok Egyesülete befolyásolta a magyarokat abban, hogy ne Magyarország, hanem Franciaország mellett vegyenek részt a háborús küzdelemben: Pécsi Anna magyar történész szerint kb. 3000 magyar lett így önkéntes a francia hadseregben.<sup>4</sup> Így ezeknek a személyeknek nem állt módjában részt venni a kolóniában való esetleges politikai és egyesületi életben. A kolóniában élő izraelita vallású magyarok közül sokakat deportáltak,<sup>5</sup> bár erről pontos adatok nemigen találhatók. Az egyesületi élet maga is összeomlott, ugyanis a megszállás alatt egyáltalán nem engedélyezték az egyesületek működését, ezért 1940 után az engedéllyel működő szervezetek egyedül a Magyar Királyi Főkonzulátus védnöksége alatt működő intézmények voltak, de nem egyesületekként, hanem jótékonyági és vallási intézményekként funkcionáltak.

<sup>4</sup> PÉCSI Anna: *i. m.*, 252. o.

<sup>5</sup> STARK Hélène: *Mémoires d'une juive hongroise, 1940-1945* (Egy magyar zsidó nő emlékiratai 1940–1945). Toulouse, Privat, 1981.

Mivel ezek a kommunistaellenes, a magyar kormány által létrehozott intézmények az egyedüli akkor hivatalosan működő franciaországi magyar szervezetek voltak, nagy volt a felelősségük a magyar kolónia tagjai felé, akiknek számára nagyon fontosak voltak a szolgáltatások egy olyan kolóniában, amely tagjainak többsége gazdasági emigráns volt, azaz munkások, és sokan köztük nem beszéltek franciául, különösen a nők, például az észak-franciaországi bányavidéki magyar kolóniákban. Ezeknek a magyaroknak igen nagy szükségük volt egy működő magyar szervezetre ahhoz, hogy segítséget tudjanak kapni a mindennapi ügyek intézésében.

Ezt a segítséget a magyar konzervatív szervezetek adták, bár ezek is nehéz helyzetbe kerültek. Jelentősen csökkent tevékenységük a megszállás előtti tevékenységhez képest, így például a Franciaországban működő „szociális nővérek” létszáma erősen lecsökkent, több intézmény megszűnt, például az 1925-ben létrehozott észak-franciaországi Református Misszió, valamint – egyértelmű okok miatt – a Magyar Házban működő Izraelita Iroda is. 1940-től csupán a párizsi Magyar Ház és az észak-franciaországi Katolikus Misszió maradt fenn.<sup>6</sup>

Tekintettel arra, hogy milyenek voltak a megszállási körülmények, viszonylag hatékonyan tudtak működni ezek az intézmények. Például a párizsi magyar iskola diákjainak létszáma kb. 80 főre tehető a megszállás időszakában, azaz kb. annyira, mint a háború előtti időszakban,<sup>7</sup> ez az iskola nagy segítségnek számított a szülők számára. Azt is meg kell említeni, hogy a párizsi magyar iskola tanítónői ezekben a nehéz években rendszeresen tudtak Magyarországra vakációkat szervezni a gyerekek számára.

A kutatás alapján elmondható, hogy az ezekhez az intézményekhez tartozó személyek nem kollaboráltak. Ezt a tényt az is mutatja, hogy Uhl Antal párizsi magyar katolikus lelkész segítette a párizsi magyar zsidókat a megszállás alatti időszakban, amiért őt a német hatóságok kiutasították Franciaországból 1943 februárjában.

Említettük, hogy a két háború között nagyon nagy volt a kommunista befolyás a kolóniában. Bár, mint láttuk, változott a kolónia struktúrája, a kommunista befolyás megmaradt, de más módon, „törvényen kívül”<sup>8</sup>: az ellenállásban. A Franciaországban élő magyarok részt vettek a franciaországi megszállás elleni harcban. Pécsi

<sup>6</sup> Magyar Országos Levéltár (MOL), különösen a K 71 fond, 55. csomó (Németh Ferenc észak-franciaországi katolikus lelkész 1943. február 15-i jelentése). Az érdeklődő a következő könyvet is elolvashatja erről a témáról: BOROVI József: *A franciaországi magyar katolikus lelkészségek története*. I. k. 1925–1945. Budapest, Szent István Társulat, 2000.

<sup>7</sup> MOL, K 71 fond, 133. csomó: a háború alatti időszakban Párizsban működő „szociális nővérek” jelentései.

<sup>8</sup> PAPP Lajos: *Törvényen kívül*. Budapest, Kossuth, 1973.

Anna szerint kb. 1000 magyar vett részt az ellenállásban,<sup>9</sup> ami az akkori franciaországi magyarság létszámához képest viszonylag sok. Mindenesetre a párizsi Magyar Ház épületében (a jelenlegi magyar nagykövetség épületében) található, Franciaországért meghalt magyarok emléktábláján 123 név olvasható.<sup>10</sup>

A magyarok két módon vettek részt az ellenállásban.<sup>11</sup> Egyrészt olyan ellenállási csoportokat alkottak, amelyek teljesen magyarok voltak. Így 1940 szeptemberétől a magyarok háromfős csoportokba szerveződtek. Valószínűleg 25 ilyen csoport volt 1941 végén, 50 1942-ben és 70 1943-ban Szajna (azaz Párizs és külvárosa) megyében. Pas-de-Calais (az észak-franciaországi bányavidék) megyében minden bányavárosban működtek aktív csoportok.<sup>12</sup> Főleg szabotázsokat kezdeményeztek és „TA”-munkát végeztek (*Travail parmi les Allemands*), azaz propagandamunkát a német katonák között (pl. röpcédulák készítése). Ezek a magyar csoportok kapcsolatot tartottak a kommunista irányítású MOI-val<sup>13</sup>, azzal a szervezettel, amely a külföldieket beszervezte az ellenállásba. A franciaországi magyar ellenállásnak az egyik eredménye a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) létrehozása volt. Ezt a kommunista irányítású szervezetet 1943-ban alapították földalatti mozgalomként és ettől kezdve az MFM irányította az összes ellenállási magyar csoportot, az MOI együttműködésével.

A magyar csoportokon kívül nagy volt a magyaroknak a szerepe az MOI-ben, azaz a többnemzetiségű külföldiek csoportjaiban. Például a legismertebb MOI-csoport a Manouchian-csoport volt (az örmény származású Manouchian által irányított ellenállási csapat), azért, mert a hatóságok egy közismert „vörös plakát”-ot készítettek róla. Ugyanis nemcsak a kommunista külföldieknek a csoportja volt, de sok zsidó származású ember is tartozott hozzá, és ahelyett, hogy az ellenállókat

<sup>9</sup> PÉCSI Anna: „Les Hongrois, 1933-1945” (Magyarok 1933–1945). In: *Réfugiés et immigrés d'Europe centrale dans le mouvement antifasciste et la Résistance en France (1933-1945)* (Közép-európai menekültek és bevándorlók a franciaországi antifasiszta mozgalomban és ellenállásban 1933–1934). Actes du colloque international (17-18 octobre 1986) (A 1986. október 17–18-i nemzetközi konferencia előadásainak kiadványa). Paris, Institut d'Histoire du Temps présent – Université Paris VIII, 1986. L. ugyancsak: LAZAR André (Bajomi Lázár Endre): *Hongrois de la Résistance* (Az Ellenállásban résztvevő magyarok). Paris, Éditions du Bateau-Ivre, d. n. (valószínűleg 1945).

<sup>10</sup> Hálás köszönetemet fejezem ki a Magyar Köztársaság Nagykövetsége számára, hogy engedélyezte az épület dísztermébe való belépésem, valamint az emléktábla lefényképezését.

<sup>11</sup> Budapesten több forrás található a franciaországi magyar ellenállásról. Politikatörténeti Intézet (PI), 682. fond, 11. dosszié (háború utáni jelentések az ellenállásról, névsorok, személyes életrajzvázlatok); 500. fond (emlékiratok).

<sup>12</sup> Pécsi: „Les Hongrois”, i. m.

<sup>13</sup> MOI: *Main d'œuvre immigrée*, bevándorolt munkaerő.

„egyszerűen” kivégezték volna (ami általában a gyakorlat volt), egy nagy pert szerveztek, azzal a propagandacéllal, hogy az idegengyűlölő, sokszor „hagyományos módon” antiszemita beállítottságú franciák ne szimpatizáljanak az ellenállással. A 21 Manouchian-csoporthoz tartozó kivégzett személy közül három magyar volt: Boczor József, Elek Tamás és Békés-Glasz Imre.<sup>14</sup> Azt is meg kell említeni, hogy 1942-től volt magyar tagja az MOI nemzeti vezetőségnek: Mód Péter.

Dél-Franciaországban a magyarok ellenállásban való részvétele a MOI keretében történt, különösen Grenoble és Lyon körzeteiben, míg Észak-Franciaországban, a németek által közvetlenül adminisztrált katonai zónában a specifikusan magyar csoportok keretei között.<sup>15</sup>

Összességében a magyar ellenállás főleg kommunista szervezetekkel működött, és ennek az ellenállásnak a legtöbb tagja vagy kommunista, vagy kommunista-szimpatizáns volt. Bár egyértelműen több más beállítottságú magyar személy is részt vett az ellenállásban, a szervezést valószínűleg a kommunisták végezték. Ez a tény népszerűséget és befolyást szerzett a kommunista szervezetek számára, ami különösen a felszabaduláskor volt érezhető.

### A felszabadult Franciaországban egy új Magyarországgal szemben

A kommunista befolyás igen nagy volt a franciaországi magyar kolóniában a felszabadulást követő időszakban. A kommunista párt imázsa kedvezően változott a kommunisták ellenállásban való szerepe miatt az egész francia társadalomban, valamint a magyar kolóniában is, sőt a magyar kolóniában, mint láttuk, majdnem kizárólagos volt a kommunisták ellenállási szerepe, úgyhogy a felszabadulás utáni kommunista befolyás nagyon erős volt. Ráadásul általánosan megállapítható, hogy azért is volt nagy a kommunista befolyás, mert a kommunista ellenálló szervezetek hatalmukba kerítették a hatalommal kapcsolatban álló helyiségeket és intézményeket. Ez a magyar kolónia esetében is így történt.

Így a Magyar Függetlenségi Mozgalom hatalmába kerítette a magyar intézményeket, vagyis a párizsi Magyar Házat. Amikor Párizs felszabadult, egy MFM-es csoport elfoglalta a Magyar Házat 1944. augusztus 21-én, majd a Ház az MFM székháza lett. Így az az épület, amely Horthy magyar kormányzó „rezsim”-jét

<sup>14</sup> PI, 682. fond, 11., 12. és 13. dosszié.

<sup>15</sup> A magyar ellenállók tevékenységét Pécsi Anna a következő cikkben részletesen foglalja össze: PÉCSI Anna: Magyar antifasiszták a francia és a belga ellenállási mozgalomban. In: GAZSI József – PINTÉR István (szerk.): *Fegyverrel a fasizmus ellen. Tanulmányok a magyar ellenállás és a partizánharcok történetéből*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1968. L. ugyancsak Pécsi: *Magyarok, i. m.* a 255. és következő lapokon.

szimbolizálta Párizsban – pl. a kormányzó szobra az épület bejáratánál állt –, a kommunisták irányítása alá került. Ettől függetlenül annál is inkább nagy lett az MFM befolyása, mert az akkori párizsi magyar királyi főkonzul, Binder-Kotrba Károly, aki egyébként a húszas évek végétől a Magyar Házban székelő konzervatív intézményeknek az ügyeit irányította, elismerte az MFM-t az akkori budapesti magyar kormány helyett, és azért is, mert 1945-ben, Magyarország új politikai rendszerében Bölöni György író, az MFM elnöke nemzetgyűlési képviselő lett.

1945-ben nagy volt az MFM-nek a befolyása az egész franciaországi magyar kolóniában. Az MFM egy 1945. áprilisában készült belső dokumentumából<sup>16</sup> tudható, hogy a mozgalomnak a tagsága hol volt aktív és mekkora volt a létszáma. A Szajna megyei (azaz a párizsi és külvárosi) MFM-tagság 1174 fős. MFM-szekciókat hoztak létre a következő helyeken: Grenoble-ban, Toulouse-ban, Lyon-ban, Marseille-ben, Clermont-Ferrand-ban, Roubaix-ban, Nizzában, Nevers-ben, valamint három szekció működött az északi bányavidéki Pas-de-Calais megyében. Ettől függetlenül működött Algírban egy 130 fős kommunista szimpatizánsú egyesület, a Franciabarát Magyarok Egyesülete.<sup>17</sup> A párizsi rendőrségi prefektúra jelentése szerint 1945-ben Franciaország egész területén az MFM egész tagságának létszáma kb. 2500 fő volt.<sup>18</sup> Fontos megemlíteni azt is, hogy az MFM lapja, a *Magyar Szemle* című hetilap akkori példányszáma 2000 körül mozgott. Így a nagyon különböző források körülbelül ugyanazt az MFM-befolyást mutatják 1945-ben. Ezen források alapján elmondható, hogy 1945-ben szinte egyesületi monopóliuma volt az MFM-nek, hiszen a kolónia akkori létszáma viszonylag kicsi volt, valószínűleg csak pár ezer fő.

Az MFM befolyásának csúcspontja 1945-re tehető. Ezután a befolyása nem nőtt; a taglétszáma viszont valószínűleg csökkent, noha annak jelentősége nem volt nagy,<sup>19</sup> pozíciója pedig inkább stabil maradt.

Ezt a következtetést paradoxnak tekinthetnénk, hiszen úgy gondolhattuk, hogy már 1945-től az egész kolónia struktúrája megváltozott. Így 1945-től, Magyarországon a politikai rendszerének a változását követően, kétirányú migrációs hullámok indultak el. Egyrészt a franciaországi magyarok közül többek úgy döntöttek, haza-

<sup>16</sup> MOL, K 708 fond, 9. csomó. E levéltári egységben az MFM levéltári okmányok találhatók.

<sup>17</sup> Erről az egyesületről lásd fent. Ezt a Károlyi Mihály és Bölöni György által 1938-ban alapított egyesületet 1940-ban feloszlatták, csak Algériában működött tovább.

<sup>18</sup> AN, Centre des archives contemporaines (CAC), 19870799. csatolás, A33. doboz, 440. anyag.

<sup>19</sup> MOL, K 708 fond, 9. csomó (MFM dokumentumai). MOL, KÜM fond, XIX-J-1-k, 20/b tétel (a párizsi magyar követség jelentései). AN, CAC, 19870799. csatolás, A33. doboz, 40. anyag (a párizsi rendőrségi prefektúra 1948. június 4-i jelentése a Szajna megyei magyar kolóniáról).

térnek: leginkább politikai emigránsok voltak, de voltak köztük olyanok is, akik 1945-ben, 1946-ban meg voltak győződve arról, hogy Magyarországon már létrejött a demokratikus rendszer. A hazatérésért élénken kampányolt az MFM; a migrációk 1945 végén és 1946-ban mentek végbe.<sup>20</sup> Másrészt jobboldali, Magyarországról 1945-ben emigrált személyek érkeztek Franciaországba ebben az időszakban.<sup>21</sup> Ennek megfelelően változás történt a franciaországi magyar emigráció összetételében, különösen 1945-ben: az év végétől kevesebb baloldali és több jobboldali magyar élt Franciaországban.

Kérdés tehát, hogy bár változott az emigráció, miért nem változott a magyar emigráció egyesületi struktúrája? Tény, hogy 1945 után sem volt magyar egyesület az MFM-en kívül. Az, hogy a Magyar Ház az MFM székhelye lett, csapásnak számított a konzervatív tábor számára. Ugyanis így megfelelő egyesületi szerkezet nélkül maradt ez a tábor. Amikor jobboldali emigránsok érkeztek Franciaországba, nem találtak egyesületi szerkezetet. Ezekben az években az egyedüli intézmények, amelyek szembeszálltak az MFM-mel, és amelyek a konzervatív beállítottságot képviselték, a vallási missziók voltak: a Szalay Jeromos atya által irányított párizsi Katolikus Misszió, a Németh Ferenc atya által irányított északi Katolikus Misszió, valamint a Kulifay Imre lelkész által irányított párizsi Református Misszió. A missziók fontos szerepet játszottak az újonnan érkező emigránsok ellátásában. Ezekben az években a missziók még a húszas években működő rendszerben éltek, azaz a követség és a magyar kormány védnöksége alatt, így a lelkészeket a magyar kormány fizette. Párizsban a missziók még a Magyar Házban működtek, ugyanakkor egyre feszültebb, konfliktusokkal terhes légkörben. A lelkészek közül a legaktívabb és a legkommunistaellenesebb Szalay Jeromos atya volt. Szalayt háromszor hívták vissza Magyarországra.<sup>22</sup> a magyar külügyminisztérium hozta meg ezt a döntést 1944-ben az akkori magyar királyi főkonzul kezdeményezésére, majd 1946-ban és 1947-ben az MFM vezetősége, különösen Bölöni György kezdeményezésére, a párizsi magyar követség támogatásával. Szalay ezt mindig visszautasította. Mivel a francia egyház azt támogatta, hogy Szalay maradjon, ő a párizsi érsek jurisdikciója alá vetette magát. A magyar hatóságok Uhl Antallal szerették volna Szalayt helyettesíteni, a volt lille-i, majd párizsi lelkésszel, akit 1943-ban

<sup>20</sup> Pécsi: *Magyarok, i. m.* a 287. és következő lapokon. PÉCSI Anna – KOMJÁT Irén: *A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban 1934–1944.* Budapest, Kosuth, 1973.

<sup>21</sup> Erről a témáról lásd Borbándi: *i. m.* A szerző két hullámot különböztet meg: a jobboldali 1945-ös hullámot és a mérsékelt 1947-es hullámot. L. 28. jegyzet.

<sup>22</sup> A Párizsi Érsekség Levéltára, Szalay atya memoranduma (d. n.).



kiutasítottak a németek Franciaországból. A személycsere nem történt meg.<sup>23</sup> Szalayt ezt követően 1947-ben kiutasították a Magyar Házból, így a katolikus misszióknak máshol kellett helyett találnia.<sup>24</sup>

Szalay atya attól kezdve, hogy bejutott az MFM a Magyar Házba, élésen bírálta az MFM-et és a kommunizmust, különösen a *Párisi Katolikus Tudósító* című havilapban. A kommunisták viszont, köztük leginkább Bölöni György, azzal bírálták Szalayt, hogy az ellenállás ellen propagandát folytatott. Tehát mint ahogy Magyarországon az 1945 és 1947 közötti időszakban a fő kommunistaellenes és konzervatív erő a Mindszenty által irányított egyház volt, a franciaországi magyar kolóniában a lelkeszségek az új magyar politikai rendszert ellenzőket képviselték.

Az 1945–47 közötti időszak átmeneti. A kutatás azt bizonyítja, hogy a világháború és a hidegháború közötti időszakban nem változott jelentősen a franciaországi magyar emigráció egyesületi struktúrája.

### A hidegháborúban (1947–49)

1947-től a helyzet megváltozott, főleg azért, mert ettől az évtől megkezdődött a hidegháború, azaz a kommunista és nem kommunista pártok közötti kompromisszumok és koalíciós megállapodások már nem voltak aktuálisak, sem Franciaországban, sem Magyarországon. Ezt követően több döntő változás történt.

Legelőször is a magyar mérsékelt erőkhöz tartozó vagy velük szimpatizáló személyek közül többek elhagyták Magyarországot.<sup>25</sup> Azonkívül a Franciaországba való magyar bevándorlás nagy volt. Különböző politikai erőkhöz tartozó személyek érkeztek: összességében becslések szerint kb. 8000 fő vándorolt be Franciaországba abban az időszakban.<sup>26</sup> Megállapítható tehát, hogy 1947-től a franciaországi magyarság többségét kommunistaellenes emigránsok alkották.

Másfelől a kommunisták a francia kormányozásból való kiutasítását követően a francia hatóságok harcolni kezdtek a kommunista szervezetek – köztük a magyar szervezetek – társadalmi befolyása ellen.

<sup>23</sup> Meglepő módon ez végül is adminisztratív okok miatt nem történt meg, ugyanis a sásdi rendőrkapitányság visszautasította Uhl Antal útlevélkérelmét. MOL, XIX-J-1-k, 38. doboz, 20/g tétel, a sásdi rendőrkapitányság 1948. február 16-i levele.

<sup>24</sup> A mérsékeltabb Kulifay Imre református lelkészt 1948-ban utasították ki a Magyar Házból.

<sup>25</sup> Borbándi: *i. m.* a 78. és következő lapokon.

<sup>26</sup> Erről l. a 28. jegyzetet.

A kommunistaellenes magyar emigrációval kapcsolatban elmondható, hogy 1947-től életerős politikai és egyesületi tevékenységet alakítottak ki. Ez a megállapítás a jobboldali és a mérsékelt emigrációra is vonatkozik.

Az 1947-ben Franciaországba bevándorolt, mérsékelt erőkhöz (főleg az FKGP-hez, de a Peyer-féle szociáldemokratákhoz is) tartozó magyarok képesek voltak arra, hogy nagyon gyorsan kialakítsanak egy szerkezetet. Így 1947 augusztusától megjelent Párizsban a *Nyugati Hirnök* című lap, Mikes Imre újságíró szerkesztésében, Auer Pál volt párizsi követ (1947-ben lemondott) és több MNB-vezetőtag részvételével. Ez a lap magas színvonalú, befolyásos újság volt az emigrációban. Ugyanaz a csoport megalapította 1948-ban a Magyar Nemzeti Bizottságot, azaz az egész Nyugatra kiterjedő, New York-i székhelyű szervezetet, amelynek vezetésében Auer Pál volt az egyik legfontosabb vezető. Borbándi Gyula szerint e „negyvenhetes” emigráció politikai központja 1947-től Párizs volt.<sup>27</sup> Az MNB azonban nem vonzotta a tagok tömegét.

Az 1945-ben Magyarországról emigrált, erősen jobboldali magyarok pedig később lettek jól szervezettek,<sup>28</sup> de valószínűleg mennyiségi szempontból sikerült nekik jelentősebb mozgalmat létrehozni. Ugyanis 1948-ban megalapították egész Nyugaton, így Franciaországban is a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségét.<sup>29</sup> A szervezetet volt magyar katonák vagy csendőrök irányították, azzal a céllal, hogy Magyarországot erőszakkal felszabadítsák. Viszonylag nagy lehetett a tagság létszáma.

Ugyanabban az időszakban, amikor, mint láttuk, nőtt a konzervatív és mérsékelt erők befolyása, a kommunista tábor már védekezésre szorult. A francia hatóságok 1947-től rosszindulatúan viseltettek a kommunista szervezetekkel szemben. Az MFM-nek meg kellett változtatnia a nevét, amely így Franciaországi Magyarok Demokratikus Egyesülete (FMDE) lett. Majd 1949 decemberében a francia belügyminisztérium több figyelmeztetés után véglegesen betiltotta az FMDE-t<sup>30</sup> az

<sup>27</sup> Borbándi: *i. m.* 193. oldal.

<sup>28</sup> Valószínűleg azért is lettek később szervezve, mert a Magyarországról való emigrációjuk dátuma (1945) nem mindig azonos a Franciaországba való bevándorlásuk dátumával. Ugyanis ezek között az emigránsok között voltak, akik elsősorban Ausztria és Németország felé emigráltak, majd később (1946-ban, 1947-ben vagy 1948-ban) eljutottak Franciaországba. Erről lásd Borbándi: *i. m.* a 64. és következő lapokon.

<sup>29</sup> Ezt a mozgalmat csak 1952 márciusában jelentették be a rendőrségnél, *Association des anciens combattants hongrois* (Volt Magyar Frontharcosok Egyesülete) néven. Működését 1952 októberében engedélyezték. De már a negyvenes évek végén aktív volt: például a Tourcoingban, nagy valószínűséggel a Németh Ferenc katolikus lelkész szerkesztésében megjelenő *Magyar Híradó* 1949. december 14-i számában olvasható, hogy a MHBK nem egészen egy évig működött.

<sup>30</sup> MOL, XIX-J-1-k, 37. doboz, 20/d tétel.

egyesület<sup>31</sup> kommunista mozgalommal való kapcsolatai miatt,<sup>32</sup> így, bár más módon folytatódott a kommunista tevékenység, megfelelő szervezet nélkül maradt a kommunista tábor, ami nagy csapást jelentett e mozgalom számára. A Magyar Népköztársaság létrehozása után jelentősen csökkent a franciaországi magyarságon belüli kommunista befolyás.

Már az 1947–49 közötti időszakban érezhető volt a kommunista mozgalom jelentőségének csökkenése. A mozgalom a Károlyi Mihály által irányított követségtől jelentős anyagi támogatást kapott és Károlyi személyes segítségével a mozgalom viszonylag népszerű maradt a „régii” emigránsok között, így például Károlyi több vidéki úton vett részt propagandacéllal. A követség igyekezett az antikommunista szervezetek ellen propagandát szervezni. Ahogy a két háború közötti időszakban, 1947–49 között Károlyi Mihály segítséget nyújtott ahhoz, hogy az északi bányavidéki munkások között jelentős maradjon a kommunista befolyás.

Éppen a hagyományos munkásterületeken maradt nagy a kommunista mozgalom népszerűsége abban az időszakban: a források szerint 1948 végén az 1549 FMDE-tag közül 334 az Isère megyében lévő, Grenoble-közi Viscose gyárhoz (Viszkóza-művek) tartozó településen élt, több százan pedig az észak-franciaországi munkásterületeken.<sup>33</sup> Megállapítható tehát, hogy az akkori kommunista befolyás csak a hagyományos kommunista területeken, főleg a „régii”, gazdasági okok miatt bevándorolt munkások körében maradt nagy, máshol csökkent.

A franciaországi magyar emigráció politikai élete tehát sokszínű maradt. A száműzetés jelentősége ellenére látható, hogy a kolóniának szép számban voltak más okok miatt bevándorolt tagjai. 1945 előtt és 1947 után jelentős konzervatív tevékenység folyt, de a sok nehézség és a befolyáscsökkenés ellenére maradt egy baloldali kolónia a munkásterületeken.

Hiszen politikailag a negyvenes években, vagyis az egész átmeneti időszakban a kolónia többször jelentősen változott. A globális politikai események, a franciaországi és magyarországi politikai változások ezt erősen befolyásolták. A „hivatalos” egyesületi élet nagyon függött attól, hogy melyik táborhoz tartozott a Magyar Ház, vagyis a legstabilabb egyesületi központ Franciaországban, legalábbis 1947-ig. Ennek megfelelően egyesületi monopóliuma volt a konzervatív tábornak 1944-ig, majd az MFM-nek 1944 és 1947 között. Politikai szempontból pedig elmondható,

<sup>31</sup> 1949-től a kommunista sajtó is többször be lett tiltva, ezért többször is megváltoztatták a lap nevét.

<sup>32</sup> Ugyanis az akkori francia törvény szerint szigorúan tilos volt az engedélyezett külföldi egyesületek keretében a politizálás.

<sup>33</sup> MOL, XIX-J-1-k, 37. doboz, 20/b tétel. Ezek az adatok nem térnek el a francia rendőrség becsléseitől: AN, CAC, 19870799. csatolás, A33. doboz, 40. anyag, a párizsi rendőrségi prefektúra 1948. június 4-i jelentése.

hogy a megszállás idején erős és jelentős volt az ellenállási tevékenység, amelyet a kommunisták irányítottak, és hogy a felszabadulás után nagy többséggel baloldali, MFM-párti lett a magyar kolónia. Később, leginkább 1947-től azért változott politikailag a franciaországi magyarság, mert jelentősen átalakult a kolónia összetétele, hiszen új, kommunistaellenes bevándorlók érkeztek, akik, bár többen közülük már 1945-ben jöttek, 1947-től lettek befolyásosak és jól szervezettek. Az ő megjelenésük megváltoztatta az emigráció struktúráját.

Végül is a franciaországi magyar emigráció politikai változásai a globális változások befolyását mutatják. A háború és a megszállás alatti tevékenységek sok későbbi változást idéztek elő, valamint a politikai események, így a magyarországi rendszerváltás, majd később a hidegháború megkezdése, megváltoztatták az emberek (és az emigránsok) sorsát.

## De Gaulle és Németország

« ... Cette amitié entre la France et l'Allemagne est comme une rose qui portera toujours des boutons et des fleurs. Je crois que l'amitié étroite portera de nouveaux fruits. Si elle n'existait pas, toute initiative pour faire l'Europe serait condamnée de prime abord à l'échec... »<sup>1</sup>

« ... Vous avez raison, monsieur le Chancelier, la traité n'est pas une rose ni même un rosier, mais une roseraie. Une rose ne dure que l'espace d'un matin. Les jeunes filles aussi. Mais une roseraie dure très longtemps quand on le veut... »<sup>2</sup>

### I. Bevezetés

A II. világháború után létrejött Franciaország és Németország között az a látványos kibékülés mely napjainkig az európai egyensúly alapja és a kontinens további integrációs fejlődésének elengedhetetlen feltétele. A kiegyezés egyik legfontosabb lépése Konrad Adenauer Charles de Gaulle-nál tett látogatása. Erre a találkozóra 1958. szeptember 14–15-én került sor Colombey-les-deux-Églises-ben, a tábornok otthonában. A két politikus megbeszélése több szempontból is érdeklődésre tarthat számot, mivel nemcsak a Párizs–Bonn közötti bizonytalan kapcsolatot oldotta fel, hanem olyan erős köteléket alakított ki a két államférfi között, mely a későbbiekben szilárd alapot biztosított a francia–német közeledésnek.<sup>3</sup>

### II. A francia és a nemzetközi politika változása az 50-es években

Felvethetjük a kérdést, milyen kül- és belpolitikai okok tették lehetővé – az évszázados ellentétek ellenére –, hogy a II. világháború befejezése után néhány évvel

---

<sup>1</sup> LACOUTURE, Jean: *Charle de Gaulle*. III. k. Paris, 1986. p. 309.

<sup>2</sup> PASERON, André: *De Gaulle parle (1962-1966)*. II. k. Paris, 1966. p. 330. Idézi: LACOUTURE, Jean: *i. m.* p. 309.

<sup>3</sup> SEYDOUX DE CLAUSONNE, François: *Mémoires d' outre-Rhin*. Paris. 1975. p. 210.

Franciaország európai helyzetének megerősítésére a látszólag legalkalmatlanabb partnert, a Német Szövetségi Köztársaságot választotta.<sup>4</sup> A II. világháború után az addigi szövetségesek egymás ellen fordultak és kialakult a bipoláris vilárendszer.<sup>5</sup> Az USA és a Szovjetunió is létrehozta saját katonai-védelmi jelegű tömörüléseit és szinte olaj volt a tűzre az NSZK 1955-ös belépése a NATO-ba, melyre válaszlépésként a Szovjetunió és szövetségesei még ugyanabban az évben megalakították a Varsói Szerződés Szervezetét.<sup>6</sup>

Ebben a politikai miliőben Franciaország és az NSZK azonban teljesen más súllyal jelentkezett a nemzetközi politika színpadán. Németország totális katonai vereséget szenvedett, az országot kettéosztották és elvesztette területe és lakossága bizonyos részeit, a morális vereséget pedig még évtizedekig nem tudta feldolgozni. Németország kénytelen volt belenyugodni akkori helyzetébe, melyet Konrad Adenauer így fogalmazott meg *Erinnerungen*-jében:

„A II. világháború után a német népnek két feladat megoldásán kellett fáradoznia. Az első kibékülni Franciaországgal, a második a zsidók bocsánatát kérni.”<sup>7</sup> Megállapítható, hogy Nyugat-Németország számára a múlt lezárása és a békés egymás mellett élés megteremtése lett a legfontosabb feladat, amit a Konrad Adenauer vezette német Kereszténydemokrata Unió, a CDU 1957-es, újabb választási győzelme is segített.<sup>8</sup>

Németországgal ellentétben Franciaország mint győztes hatalom joggal tartott igényt arra, hogy a világpolitikai kérdésekben meghatározó súllyal képviselhesse álláspontját. Franciaország 1957. végi és 1958. eleji helyzete azonban igen labilis volt.<sup>9</sup> Az ország egyre mélyebbre süllyedt az algériai konfliktusba,<sup>10</sup> a IV. Köztársaság kormányai nem tudták megoldani a problémákat. Egymást követték a kormányválságok és egyik kormány sem volt képes arra, hogy a politikai és a gazda-

<sup>4</sup> GAZDAG Ferenc: *Franciaország története 1945–1995*. Budapest, 1996. p. 110.

<sup>5</sup> ROBERTS, Martin: *Európa története 1900–1973*. Budapest, 1992. pp. 291–295.

<sup>6</sup> DIÓSZEGI István – HARSÁNYI Iván – NÉMETH István: *20 századi egyetemes történelem II*. Budapest, 1997. pp. 95–113.

<sup>7</sup> SCHWARZ, Hans-Peter: *Erbfreundschaft. Adenauer und Frankreich*. Bonn-Berlin, 1992. p. 59.

<sup>8</sup> A CDU, a Kereszténydemokrata Unió keresztény, jobboldali értékrendet való párt, melynek győzelme megnyugtatta mind a külföldi, mind a németországi közvéleményt, mely a baloldal térmeyerésétől tartott.

<sup>9</sup> A IV. köztársaság bukásáról: ELGEY, Georgette: *Histoire de la IV<sup>ème</sup> République*. Paris, 1992. pp. 407–620.; FACON, Paul-Marie de la: *La IV<sup>ème</sup> République (1944–58)*. Paris, 1997. pp. 321–378.

<sup>10</sup> J. NAGY László: *Az arab országok története a XIX–XX. században*. Budapest, 1997. pp. 109–120.; HORNE, Alistaire: *Histoire de la Guerre d'Algérie*. Paris, 1980. pp. 239–327.

sági válságból kivezesse az országot.<sup>11</sup> Ebben a politikai helyzetben egyetlen ember volt, aki élvezte mind a hadsereg, mind a közvélemény bizalmát: Charles de Gaulle.

Megállapítható, hogy de Gaulle tudatosan készült a visszatérésre<sup>12</sup> és új külpolitikai koncepciót dolgozott ki. Megváltoztatta 1957-es véleményét, melyben a római szerződés aláírását elítélte, mivel felismerte a Közös Piac kedvező gazdasági szerepét.<sup>13</sup> Ekkor még a Szovjetunióval szemben is ellenséges politikát folytatott, mivel meg volt győződve arról, hogy a Nyugatnak nem szabad sem katonai, sem ideológiai engedményeket tennie. De Gaulle szorgalmazta a NATO átalakítását és véleménye szerint arra kellett volna törekedni, hogy a szövetségen belül Franciaország is egyenrangú partnerré váljon és élesen bírálta az USA hegemonisztikus törekvéseit. Ez egészen visszavonulásáig egyik legfontosabb külpolitikai koncepciója maradt és véleményét a sajtó elől sem rejtette véka alá.<sup>14</sup> A két ország közötti konfliktust tovább mélyítette, hogy az USA élesen bírálta Franciaország algériai politikáját. A tábornok Nagy-Britanniát sem tekintette megfelelő partnernek, mivel az USA-val mindenben együttműködő országnak tekintette és igyekezett megakadályozni az angol diplomácia európai térhódítását. Megállapíthatjuk tehát, hogy de Gaulle terveihez egyetlen olyan potenciális szövetséges maradt, akivel együtt megvalósíthatta az USA-tól független és természetesen francia vezetés alatt álló „kis Európa”-konceptiót: a Német Szövetségi Köztársaság és vezetője, Konrad Adenauer.<sup>15</sup>

### III. De Gaulle németpolitikája az 1958-as visszatéréséig

De Gaulle németpolitikája nagyon ellentmondásos volt és bátran kijelenthetjük, hogy a tábornok pályafutása Németország nélkül nem érhető meg. A történelemtudományban hosszú ideig nem találtak magyarázatot arra a változásra, amely a

<sup>11</sup> A IV Köztársaság utolsó kormánya, a Pflimlin-kormány csak 16 napig kormányzott. 1958. május. 14. – június. 1.

<sup>12</sup> Gaulle tudatosan készült a visszatérésre. Massu tábornok 1958. május 13-i algériai államcsínyében követelte de Gaulle visszatérését a közéletbe, őt olyan pártok fellelt álló személynek tartotta, aki képes felülemelkedni a pártok csatározásain. Személyével kapcsolatban tudatosan emlegették az „én vagy a káosz” közötti választás lehetőségét. A polgárháborús helyzetben a Pflimlin-kormány ekkor már de Gaulle-lal egyeztetett, minek következtében de Gaulle kijelentette, megkezdte a hatalom legális átvételét. 1958. június 1-jén beiktatták. GAZDAG Ferenc: *i. m.* pp 75-76.

<sup>13</sup> LACOUTURE, Jean: *i. m.* Tome II. pp. 629-630.

<sup>14</sup> LEDWIDGE, Bernard: *De Gaulle et les Américains*. Paris, 1984. pp. 26-29.

<sup>15</sup> COUVE DE MURVILLE, Maurice: *Une politique étrangère 1958-1969*. Paris, 1971. pp. 37-40.

tábornok németekhez fűződő kapcsolatában alakult ki. De Gaulle az 1920–30-as évekből származó németpolitikai kijelentéseit a hagyományos, katonai-politikai és szellemtörténeti elemekkel összekopott ősi gyűlölet szemszögéből értékelték, és a tábornok 1958 utáni Német Szövetségi Köztársasággal szembeni politikáját fordulatként értelmezték, mely a csúcspontját az 1963. évi Élysée-szerződéssel érte el. Sok kortárs megfigyelő már-már csodáról kezdett beszélni.<sup>16</sup> De ha figyelmesen végigkísérjük de Gaulle életútját, megállapíthatjuk, hogy bár ha az ősi gyűlölet gondolata alól nem is tudta teljesen kivonni magát, semmilyen forrás nem utal arra, hogy a katonai pályát a revánsgondolat (az 1871-es események) miatt választotta volna.<sup>17</sup> De Gaulle az I. világháborúban német hadifogságba esett, de a családnak írt leveleiben csak mint katonákról, „soldat”-ról beszélt a németekről és nem mint ősi ellenségről.<sup>18</sup>

De Gaulle az akkori német eszmerendszert ítélte el, azt a porosz militarizmust, amely az egész birodalmat áthatotta. Az I. világháború utáni német békeszerződéssel sem értett egyet, egyes pontjait egyszerre tartotta túl keménynek, míg másokat túl enyhének. Jól látta, hogy Németország középtávon ismét képes lesz arra, hogy revíziós érdekeit érvényesítse.<sup>19</sup> Emlékirataiban világosan látszik németpolitikájának kettőssége. A II. világháborúban mint az ország katonai vezetője úgy véli, Németországot meg kell fosztani azoktól a feltételektől, amelyek egy esetleges újabb agresszióhoz hozzásegítenék. Ugyanakkor tudja, hogy a tartós európai béke érdekében meg kell adni a német népnek a lehetőséget az életre, a fejlődésre.<sup>20</sup> 1946-ban, de Gaulle belső emigrációba vonult és a IV. Köztársaság számára egy nem teljes és nem egységes németpolitikát hagyott hátra. 1949-ben tiltakozott a Német Szövetségi Köztársaság létrehozása ellen, mivel ebben a német birodalom rekonstruálásának veszélyét látta.<sup>21</sup> A későbbiekben azonban megváltoztatta véle-

<sup>16</sup> LINSEL, Knut: *Charles de Gaulle und Deutschland (1914-1969)*. Sigmaringen, 1998. p. 9.

<sup>17</sup> Uo. pp. 21-24.

<sup>18</sup> GAULLE, Charles de: *Lettres, notes et carnets*. Tome I. 1905-1918. Paris, 1980. pp. 515-517.

<sup>19</sup> GAULLE, Charles de: *La discorde chez l'ennemi*. Paris, 1972. Ez az első könyve, melyben arra keresi a választ, hogy a legyőzött, de továbbra is hatalmas Németország számára (mely továbbra is megőrizte porosz súlypontját) mit jelent a területcsonkítás és a továbbra is fennmaradó nemzeti érdek, és ezek milyen hatással lesznek a későbbi német politikára.

<sup>20</sup> GAULLE, Charles de: *Memoires d'espoir*. Tome I. *Le Renouveau* 1958-1962. Paris, 1970. pp. 181-185.; GAULLE, Charles de: *Discours et messages*. Paris, 1970. pp. 90-94.; FONDATION Charles de Gaulle: *L'avènement de la V<sup>ème</sup> République*. Paris, 1999. pp. 155-156.

<sup>21</sup> INSTITUT Charles de Gaulle: *De Gaulle en son siècle*. Tome V. *L'Europe*. Paris, 1992. HUDEMANN, Rainer: *Le Général de Gaulle et la politique de reconstruction en zone*



ményét és a francia–német együttműködés területeinek már nemcsak a gazdaságot, hanem a szűkebb értelemben vett politikát és katonai védelmet is értette.

#### IV. Charles de Gaulle és Konrad Adenauer Colombey-les-deux-Églises-i találkozója

Miután röviden áttekintettük de Gaulle németpolitikáját, visszatérünk 1958-hoz, de Gaulle hatalomba történő visszatéréséhez. A francia–német közeledés ezután nagyon gyorsan kibontakozott. A tábornok politikai világképében ugyanis megengedhetetlen volt, hogy egy országgal ne legyen diplomáciai kapcsolata. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy hozzáférhetünk a két politikus emlékirataihoz.<sup>22</sup> De Gaulle már 1958 nyarán közvetítők útján megkereste Adenauert, felmérve, illetve előkészítve a terepet egy személyes találkozóra. A találkozó végleges programját Maurice Couve de Murville külügyminiszterrel beszélte meg Adenauer. Abban egyeztek meg, hogy a kancellár az őszi szabadságát megszakítva keresi fel de Gaulle-t, aki nem az Élysée-palotában fogadja, hanem saját, Colombey-les-deux-Églises-ben lévő magánbirtokán, la Boissérie-ben.<sup>23</sup> A találkozó előtt Adenauernek nem volt kedvező képe de Gaulle-ról, akit a clemenceau-i politika folytatójának gondolt. A német politikai elit és a sajtó még több előítéletet tanúsított a tábornok iránt, németgyűlölőnek és nacionalistának tartották, akinek diktatórikus allűrjei vannak.<sup>24</sup>

A találkozóra 1958. szeptember 14-én került sor a kis lotaringiai faluban. Az eszmecsere családias légkörben, csak a tolmácsok jelenlétében zajlott. A két politikus megállapodott abban, hogy megpróbálják megfordítani a történelem menetét és kibékíteni a két népet. E szavak jelentőségét növeli, hogy két olyan idős<sup>25</sup> politikusztól származtak, akik a találkozó előtt pesszimisták voltak. Ezt látszott alátámasztani az, hogy a két politikus életpályájában szinte semmi közös nem volt. De Gaulle katona, aki nemzeti hőssé vált, Adenauer jogász, aki képviselőként és polgármesterként tevékenykedett.

---

*française d'occupation en Allemagne après 1945.* pp. 313-324.; SCHUNK, Peter: *De Gaulle et ses raisons allemandes jusqu'à la rencontre avec Adenauer.*

<sup>22</sup> GAULLE, Charles de: *Memoires d'espoir.* i. m.; ADENAUER, Konrad: *Erinnerungen* III. band 19955-59 Stuttgart, 1967. pp. 396-436. Adenauer emlékirataiban egy egész fejezetet szentelt a IV. Köztársaság bukásának, valamint a de Gaulle-lal történt első találkozójukra.

<sup>23</sup> GAULLE, Charles de: *Memoires d'espoir.* i. m. p. 184.; ADENAUER, Konrad: i. m. pp. 418-424.

<sup>24</sup> INSTITUT Charles de Gaulle: i. m. pp. 325-326.; VAISSE, Maurice: *La Grandeur. Politique étrangère de général de Gaulle 1958-1969.* Paris, 1998. p. 227.

<sup>25</sup> A találkozó időpontjában de Gaulle 68, Adenauer 81 éves volt.

Adenauer arra kérte de Gaulle-t, hogy ismerje el a németek jogát az újraegyesítésre, amit a kommunizmus egyre erősödő előretörésével indokolt. De Gaulle a felvetésre pozitívan reagált, de a támogatásért cserébe a német oldaltól bizonyos engedményeket várt, mint pl. a nukleáris fegyverekről való lemondást.<sup>26</sup> A tárgyalások következő pontja az Európai Gazdasági Közösség volt. De Gaulle tudta, hogy a nehézségeket a mezőgazdasági problémák fogják jelenteni, valamint az angol jelenség, és ha lehet, igyekezni kell Nagy-Britanniát távol tartani az EGK-tól, ellenkező esetben a Hatok szövetsége nem jöhet létre.<sup>27</sup> A Szovjetunió megítélésében a két ország vezetője különböző álláspontot képviselt. Természetes, hogy a keleti fenyegetést is másképp értelmezték, az NSZK szemében a Szovjetunió olyan ellenség volt, mely országa 1/3-át elfoglalta. Ezzel a véleménnyel szemben a nemzetközi helyzetet racionálisan szemlélő tábornok számára a Szovjetunió esetleges szövetséges volt. Mindehhez érdemes hozzáfűzni, hogy 1958-ban Adenauer félt egy esetleges francia-szovjet közeledéstől, mely alapvetően beszűkítette volna az NSZK nemzetközi mozgásterét.<sup>28</sup> A tárgyalások zárásaként megegyeztek abban, hogy a két ország között állandó konzultáció szükséges.<sup>29</sup>

## V. Befejezés

Gaulle jól ismerte fel, hogy a kontinens erejét, stabilitását mindig is a két ország egyensúlya és viszonya fogja meghatározni. Ezért is ment az események elébe, s változtatta meg az Európai Gazdasági Közösségről a nézeteit, remélve, hogy ennek támogatásával országa vezető szerepe erősödni fog a nemzetközi politikában. Végezetül megalapíthatjuk, hogy a német-francia kibékülés oroszlánrésze valóban az ő munkájuk eredménye, s az utódok csupán azt a kikövezett utat követik a mai napig is, amelyen a két nagy öreg Colombey-les-deux-Églises-ből elindult.

---

<sup>26</sup> GAULLE, Charles de: *Memoires d'espoir*. i. m. p. 184.

<sup>27</sup> Uo. pp. 189-190.

<sup>28</sup> VAISSE, Maurice: i. m. pp. 230-231.

<sup>29</sup> ADENAUER, Konrad: i. m. p. 432.

## **A martinique-i francia jezsuita misszió megélhetési problémája a 18. században**

Az egyházi intézmények megélhetésének kérdése mindig is nagy fontossággal bírt. Annál is inkább, mert meghatározó szerepe volt az evangelizáció sikerességében, ugyanakkor az egyházi intézmények működésének ez a területe egyáltalán nem mentes az ellentmondásoktól.

Az egyházi intézmények közül mi most az Európán kívül missziós tevékenységet folytató és szerzetesek irányítása alatt álló rendházak megélhetési körülményeit szeretnénk a következőkben röviden felvázolni. Nevezetesen pedig a Jézus Társaság Martinique szigetén található missziós rendházának helyzetével szeretnénk foglalkozni.

Vizsgálatunk tárgyául a Jézus Társaságot választottuk, mivel ezt a szerzetesrendet gyakran érte a századok folyamán a megélhetés kérdésével kapcsolatban a kereskedelem vádja. A Társaság Martinique-szigeti előljárójának, La Valette atyának (1753–1762) állítólagos kereskedelmi tevékenysége és az ez által a franciaországi hitelezőinél előidézett anyagi csőd szolgált indokul a Társaság franciaországi felszólításához 1764-ben.

Az előjárót ért vád szerint La Valette atya a francia törvények értelmében meg nem engedett kereskedelmi tevékenységet folytatott nevezetesen az angolokkal kereskedett. Ezen vád kapcsán viszont óhatatlanul fölmerül általában véve az egyháziak kereskedelmi tevékenységének kérdése, ennek tilalma, valamint az ehhez kapcsolódó, ám ritkán említett probléma, az egyháziak megélhetésének kérdése.

Hogy megértsük, mit is jelentett a megélhetés kérdése, és miért jelentett problémát a Jézus Társaság martinique-i missziója számára a 18. században, a következő kérdéseket kell áttekintenünk:

- A Jézus Társaság Alkotmányát;
- A francia patronátusi rendszert;
- A Martinique szigetén uralkodó körülményeket;
- Az egyház és a gazdaság kapcsolatát.

## I. A Jézus Társaság Alkotmánya

A Jézus Társaság esetében a megélhetés kérdését általában, illetve speciálisan az Európán kívüli evangelizációs munka kapcsán felmerülő megélhetési problémákat kutatva, mindenképpen meg kell vizsgálnunk a Társaság Alkotmányát<sup>1</sup>, mint a rend működését alapvetően szabályozó dokumentumot.

Az Alkotmány szerint a Társaság elsődleges célja a hit terjesztése:

„Lelkeknek a keresztény életben és tanításban való előmenetele, valamint a hit terjesztése érdekében nyilvános szentbeszédekkel [...] a keresztény hívőknek főképp lelki vigaszt nyújtson.”<sup>2</sup>

Illetve ehhez kapcsolódóan az önként vállalt missziós tevékenység, melyet a pápának tett különleges fogadalommal<sup>3</sup> fejeztek ki.

„Minden rendtag legyen tudatában [...] hogy e Társaság összességében is, minden egyes tagjában is, hűség és engedelmisségben, jelen Szentatyánk, a pápa és utódai, a római pápák alatt szolgál Isten seregében és [...] igen hasznosnak ítéljük,

<sup>1</sup> A Társaság működését és céljait először leíró irat a *Formula Instituti* volt, melyet III. Pál pápa 1540-ben a *Regimini Militantis Ecclesiae* kezdetű bullával hagyott jóvá. A Társaság Institutumát képező dokumentumok – melyek a működését szabályozzák –, között ez, illetve a III. Gyula pápa által 1550-ben kiadott *Expositio debitum* kezdetű bullával megerősített és az évek tapasztalatai által kiegészített második *Formula Instituti* rendelkezik a legnagyobb méltósággal és jogerővel. Főleg ezek képezik a Társaságra vonatkozó pápai jogszabályok alapját. A Szent Ignác által fogalmazott Rendalkotmány (1556) tulajdonképpen ennek a két első *Formula Instituti*-nak a magyarázatát tartalmazza. *Jézus Társaságának Rendalkotmánya és Kiegészítő Szabályok*. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 1997. 14. o.

<sup>2</sup> *Formula Instituti Societatis Iesu*. (1540) 1. fejezet, 23-24. o. In: Jézus Társaságának Rendalkotmánya. i. m.

<sup>3</sup> Ez a fogadalom több szempontból is különleges volt. Egyrészt mert a korábbi szerzetesrendekkel ellentétben egy szorosabb elkötelezettséget jelentett a pápa felé, azaz a jezsuiták az apostoli munka kérdésében teljes egészében a pápa rendelkezésére álltak. Másrészt ez a közvetlen engedelmisség a papnak és az apostoli munka, mint elsődleges cél felvállalása és deklarálása a Rendalkotmányban kánonjogilag is egészen új elem volt. A régebbi szerzetesrendek a stabilitást, a helyhez kötött és aprólékosan szabályozott életvitelt és apostoli munkát részesítették előnyben. A jezsuiták viszont felvállalták az akár távoli, Európán kívüli területekre irányuló apostoli munkát is, dinamikus jelleget adva ezzel a Társaságnak. A Társaság alapítását megelőző évszázadokban a missziós munkát a pápák hatalmuknál fogva rendelték el, mivel az nem szerepelt nyíltan egyik szerzetesrend regulájában sem. Amennyiben a pápa igénybe kívánta venni a szerzetesrendek segítségét is a missziós munkában, önkénteseket kellett toboroznia. A Jézus Társaság megalapításával jogilag is született egy missziós rend. Brou, A.: *Les missions étrangères aux origines de la Compagnie de Jésus*. In: *Revue d'Histoire des missions*, 1928. Tome V. 364-365. o.

hogy mi mindnyájan egyenként a fent említett közös köteléken túlmenően különleges fogadalommal elkötelezzük magunkat arra, hogy bármit is parancsoljon a mostani pápa vagy akármelyik későbbi a lelkek javát és a hit terjesztését illetően és bármely országba is akarjon küldeni bennünket, azonnal, minden kifogás és mentegőzés nélkül parancsát teljesítjük.”<sup>4</sup>

Ugyanakkor a szerzetesrendek szokásos fogadalmainak értelmében (engedelmesség, szegénység, tisztaság) a Társaság tagjai a szegénységet is föl vállalták:

„Bizalmukat kizárólag Istenbe vették, akinek az Ő kegyelméből szolgálnak, abban a meggyőződésben, hogy minden jövedelem nélkül Isten fog gondoskodni számukra mindarról, ami megfelel az Ő nagyobb dicséretének és dicsőségének.”<sup>5</sup>

Illetve közösen úgy határoztak, hogy:

„[...] az egyesek és mindnyájan fogadjanak örök szegénységet. Jelentsék ki, hogy nemcsak egyénileg, hanem közösségileg sem szerezhettek a Társaság fenntartására és használatára szolgáló ingatlanvagyonra, jövedelemre vagy járadékra szóló polgári tulajdonjogot. Legyenek megelégedve a nekik ajándékozott dolgok hasznélvezetével, hogy így jussanak hozzá ahhoz, ami a megélhetésükhöz szükséges.”<sup>6</sup>

Ennek értelmében, a megélhetés kérdését tekintve, a rendtagok valóban alimizsnából éltek és a Társaságot kánonjogilag besorolták a koldulórendek köze.<sup>7</sup> A kezdeti években ez jó megoldásnak tűnt, ám mégsem nyújtott kielégítő megoldást az elsődlegesnek tekintet cél, az apostoli munka és annak sikeres megvalósítása szempontjából. A Társaság működésének első pápai jóváhagyása (1540) és a Rendalkotmány végleges megfogalmazása (1556) között eltelt évek tapasztalatai ugyanis bebizonyították, hogy a sikeres evangelizációs munkához nem elégséges csupán az emberek könyörületességére hagyatkozni. A valóban sikeres hiterjesztő munkához biztos háttérre van szükség. Éppen ezért a Rendalkotmány, illetve már a

<sup>4</sup> *Formula Instituti*. i. m. 3. fejezet, 26. o. In: Jézus Társaságának rendalkotmánya. i. m.

<sup>5</sup> *Constitutions*. 6. rész, 1. fejezet, 555. pont, 162. o. In: Jézus Társaságának Rendalkotmánya. i. m.

<sup>6</sup> *Formula Instituti*. i. m. 7. rész, 30. o. In: Jézus Társaságának Rendalkotmánya. i. m.

<sup>7</sup> Piaget, E.: *Essai sur l'organisation de la Compagnie de Jésus*. Leiden, E. J. Brill, 1893. 110. o. A Társaság felállításának és jóváhagyásának folyamatáról, illetve a Társaság szellemisége által képviselt kánonjogi újdonságról l. bővebben: Bernard-Maitre, Henri: *Les corrections de « la Prima Societatis Jesu Instituti Summa »*. In: *Revue d'ascétique et de mystique*, 1963., illetve Lemoine, Robert: *Le monde des religieux*. Paris, Cujas, 1995. In coll: Le Bras, Gabriel – Gaudemet, Jean: *Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident – L'époque moderne (1563-1789)*. Tome XV, volume 2., illetve Dumeige, Gervais S. J.: *L'idée de mission et le Compagnie de Jésus*. In: Retif, André S. J.: *Les héritiers de Saint François Xavier*. Paris, Librairie Arthème Fayard, 1956.

Társaság működését 1550-ben megerősítő második pápai jóváhagyás<sup>8</sup> is különbséget tett a szegénység kérdésében a professzus házak és a Társaság egyéb intézményei, mint pl. a kollégiumok, rezidenciák között.

Az előbbieket, mivel nem vesznek részt az európai vagy Európán kívüli hitterjesztő tevékenységben, a Rendalkotmány szellemében valóban teljés szegénységben és csupán az emberek adományaira hagyatkozva működnek. Ahogy az 1550-es, második *Formula Instituti* fogalmaz:

*„Ezért az egyesek és mindnyájan olyan értelemben fogadjanak örök szegénységet, hogy a professzusok sem egyénileg, sem közösségileg, sem házaik vagy templomaik ne szerezhessenek sem jövedelmekre, sem bevételekre, sem vagyontárgyra, sem ingatlanokra szóló polgári tulajdonjogot, kivéve csupán a saját használatra és lakásukra alkalmas ingatlanokat. Legyenek tehát megelégedve azzal, amit életfenntartás végett szeretetből adományoznak nekik.”*<sup>9</sup>

Az utóbbiak, azaz a kollégiumok és rezidenciák számára ugyanakkor a Társaság Institutuma lehetővé tette bizonyos, a sikeres hitterjesztő munkát elősegítő biztos jövedelmek birtoklását. Azaz rendszeres adományokat magánszemélyek, városok, közösségek vagy esetleg magának a királynak a részéről. Illetve az evangelizációs munka egyik megnyilvánulási formájának tekintett oktatási tevékenységet végző kollégiumok az adományokon túl, az alapítók jóvoltából rendszerint földbirtokkal és azok jövedelmeivel is rendelkeztek, azzal a kikötéssel ugyanakkor, hogy ezek jövedelmét csak és kizárólag a szóban forgó kollégiumra és az abban folyó oktatási tevékenységre lehet fordítani, az alapító akaratának megfelelően:

*„Igen kíváncsi lenné, hogy a lelki életre fogékony és a tudományok elsajátítására alkalmas ifjak közül néhányat az Úr szőlőjében dolgozó munkásnak képezzünk ki. Ezek az ifjak Társaságunknak – a Professzus Társaságának is – mintegy szemináriumát képeznék. Ezért a Professzus Társaság birtokolhat majd a tanulmányoknak szolgáló kollégiumokat a tanulók számára, ha egyesek bárhol vallásos buzgóságból ilyeneket építenének és javadalmaznának. [...] Ezek a kollégiumok birtokolhatnak bevételeket, járadékokat és vagyontárgyakat, amelyeket a tanulók használatára és szükségleteire kell fordítani.”*<sup>10</sup>

A megélhetés kérdését vizsgálva tehát azt látjuk, hogy Szent Ignác általában véve gondoskodott az evangelizációs munka sikerességéről. Legalábbis a kollégiumok, illetve az Európában működő rezidenciák tekintetében. Ugyanakkor az Európán kívül működő rendházak tekintetében nem adott semmilyen konkrét tám-

<sup>8</sup> III. Gyula pápa az 1550-ben kiadott *Exposcit debitum* kezdetű bullájával erősítette meg a Társaság működését és hagyta jóvá annak Institutumát. Jézus Társaságának Rendalkotmánya i. m. 35. o.

<sup>9</sup> *Formula Instituti*. i. m. 7. rész, 30. o. In: Jézus Társaságának Rendalkotmánya. i. m.

<sup>10</sup> Uo. 30-31. o.

pontot a megélhetés kérdésével kapcsolatban. Illetve speciálisan nem különböztette meg azokat az Európában működőktől. Rájuk ugyanazokat a szabályokat alkalmazta. Ám a kérdés vizsgálatakor mi nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Európán kívül egészen mások voltak a körülmények, így érthető, hogy az évek során számos nehézségbe ütközött ugyanazoknak a szabályoknak az alkalmazása.

Az Európán kívüli missziók működési feltételeit vizsgálva azt is látnunk kell, hogy a Társaság Institutumában egyetlen szó sem esik általában a rendházak, kolégiumok és speciálisan az Európán kívül működő missziós rendházak felállításának és működésének anyagi, illetve fizikai feltételeiről. A Rendalkotmányban foglaltak csak lehetőséget biztosítanak javak birtoklására, de nem rögzítik a működtetés konkrét feltételeit. Illetve Ignác a Rendalkotmányban inkább csak a hitterjesztés úgymond „lelki” feltételeit fogalmazta meg és ezt a hiányosságot egyetlen későbbi Rendgyűlés sem pótolta, illetve nem tartotta fontosnak pótolni, a tapasztalatok ismeretében sem.

Az okot talán a Társaságnak a szent Ignáci eredeti elképzeléshez való szigorú ragaszkodásában kereshetjük, illetve a Társaság Istenbe vetett hatalmas hitében, amivel valóban Isten nagyobb dicsőségére szerettek volna tevékenykedni. Viszont ez meg nem szolgál elégséges magyarázattal arra, hogy a későbbi Rendgyűlések miért nem használták ki a tapasztalatokban rejlő lehetőségeket, illetve az egyes missziós területeken uralkodó körülmények ismeretét és miért nem fektették le írásban a missziós rendházak alapításának és működésének gyakorlati és anyagi feltételeit. Annál is inkább, mert az írásbeli rögzítéssel számos, a későbbiekben felmerülő problémát és vádat kerülhetek volna el.

## II. A francia patronátus rendszere

Mint említettük, az Európán kívüli területeken az evangelizációs munka során a Társaság számos nehézséggel találkozott. A kereszténységtől való természetes idegenkedés, a helyi uralkodók, népek ellenségessége vagy akár a megélhetés kérdése, mind-mind komoly kihívást jelentettek. A megélhetés kérdésére – melyet gyakorlati oldalról és éppen az Európán kívüli területek kapcsán a Rendalkotmány nem szabályozott konkrétan – gyakorlati, ám inkább kisegítő megoldást jelentett az európai nagyhatalmak által a gyarmatosított területeken kialakított patronátusi gyakorlat. Tekintsük most át a martinique-i misszió megélhetése szempontjából fontos francia patronátusi gyakorlatot!

Martinique szigetét a kimondottan az Antillák gyarmatosítására alapított magántársaság – amelyet a király és Richelieu is ösztönzött –, a *Compagnie des Iles*

*d'Amerique*<sup>11</sup> hódította meg 1635-ben.<sup>12</sup> Ez a Társaság az új területek birtokbavételén túl ugyanakkor azt is vállalta, hogy „megfelelő számú pappal látja el az új kolóniákat, hogy a telepesek a lehető legkönnyebben tudják teljesíteni vallásos kötelezettségüket. Illetve hozzájárulnak a templomok építéséhez és fenntartásához.”<sup>13</sup> Ez teljes egészében megfelelt a klasszikus patronátusi gyakorlatnak.

Ugyanakkor a Társaság a vállalt kötelezettséget oly módon igyekezett teljesíteni, hogy megelégedett az új kolóniákra induló szerzeteseknek juttatott évi 100 vagy 150 livre-rel, a számukra biztosított ingyen utazási lehetőséggel, illetve egy, a kolónián számukra kijelölt földterülettel, amelynek jövedelméből kellett volna megélniük a továbbiakban.<sup>14</sup>

A legtöbbször csak az első pár évben biztosított jövedelem természetesen nem volt elégséges, így a Társaságnak gyakran kellett a misszionáriusok segítségére sietni. Ugyanakkor a várt bevételek elmaradása miatt maga a Társaság is csődbe ment és a kolóniák végül királyi fennhatóság alá kerültek.<sup>15</sup> A király pedig továbbra is biztosította a szigeteken tevékenykedő misszionáriusok számára az éves ellátást: 12 000 livre mennyiségű cukrot<sup>16</sup> személyenként (ami 533 livre-nek felelt meg), az ingyenes utazást, az egyszeri, induláskor kapott 50 ecu-t, valamint meghatározott pénzalapot hozott létre a templomok építésére. Viszont a templomok számának növekedésével egyenes arányban csökkent a fejenként kapott anyagi támogatás összege is, ami végül is a 18. század közepéig 9000 livre mennyiségű cukor<sup>17</sup> (ami 400 livre-nek felelt meg) maradt.<sup>18</sup>

<sup>11</sup> A Compagnie des Iles d'Amerique-ot 1635-ben alapították. Vö. Rennard, Joseph: *État religieux des colonies françaises aux Antilles*. In: *Revue d'Histoire des missions*, 1931. Tome VIII. 28. o.

<sup>12</sup> Rennard, Joseph: *Histoire religieuse des Antilles des origines à 1914*. Paris, Librairie Larose, 1954. 39. o.

<sup>13</sup> Rennard, Joseph: *État religieux ...* i. m. 433.o.

<sup>14</sup> Uo.

<sup>15</sup> A kolóniák előbb a Máltai Lovagrend birtokába, majd a Colbert által ugyancsak az Antillák gyarmatosítására alapított második Társaság kezeléséből az 1660-as évek végén kerültek át a király felügyelete alá. A tisztviselők és a misszionáriusok ellátását szabályozó királyi rendelet 1671-ben lépett életbe. Uo. 435.o.

<sup>16</sup> Az első nagy mennyiségben termelt haszonnövény a dohány volt, majd ezt felváltotta a 18. században a cukornád uralma. Amit viszont éppen a túl nagy beruházási igény és hosszú megtérülési idő miatt váltott fel a 18. század közepén a kávé. Wittman, Tibor: *A monokultúrák történetéhez a Karib Térségben és Venezuelában a 16–18. században*. In: *Acta Historica Universitatis Szegediensis*, XXII. (1966) 7. o.

<sup>17</sup> A cukor felvásárlási árát a Martinique-szigeti intendáns 4 livre-ben rögzítette száz kilogrammonként, holott legalább 6 livre-et ért és néha 15-20 livre-ért is el lehetett adni. Így a misszionáriusok által kapott támogatás összege valóban nem változott az évek alatt. Rennard, J.: *État religieux ...* i. m. 437.o.



Ez az összeg és a patronátusi rendszer általában egyfajta megoldást jelentett az Európán kívül evangelizációs tevékenységet végző egyháziak megélhetésének súlyos kérdésére, ugyanakkor nem szolgált megnyugtató megoldással. Ezt az egyháziaknak maguknak kellett megtalálniuk a helyi körülmények és az egyházi, illetve szerzetesrendi szabályzatok ismeretében.

### III. Martinique szigete a 18. században

Említettük, hogy az egyházi intézmények megélhetési kérdésének vizsgálatához a Jézus Társaság Martinique-szigeti misszióját választottuk, mert az előjárót ért vád és az ennek kapcsán kialakult helyzet kiváló példa a kérdés összetettségére és fontosságára.

A Jézus Társasága a *Compagnie des Iles d'Amerique* vezetőjének felkérésére érkezett Martinique szigetére 1640-ben.<sup>19</sup> A szigeten az egyháziak számára a mindennapi megélhetést egyrészt a királytól kapott rendszeres anyagi támogatás biztosította, másrészt a sikeres evangelizációs munkát segítették azok a földbirtokok is, amelyeket még a szigetet gyarmatosító Társaságtól kaptak az állami támogatás kiegészítésére. Egyébként a szigeten tevékenykedő összes szerzetesrendnek (karmeliták, kapucinusok, domonkosok<sup>20</sup>) – így a jezsuitáknak is – a dotáció e két formája állt a rendelkezésére.

Am ezen lehetőségek – véleményünk szerint – már eleve problémássá tették a rend megélhetésének kérdését. Főként azért, mivel nem derül ki egyértelműen, melyik megoldás is szolgált volna elsődlegesen önmaguk fenntartására: az állami támogatás vagy a földből származó jövedelmek?

Az állami támogatás a patronátusi gyakorlat értelmében arra szolgált, hogy megsegítsék a korona érdekében tevékenykedő egyháziakat. Ez azt jelentette, hogy bizonyos esetekben az eredeti cél, az evangelizáció, alárendelődött a korona érdekeinek.

Ugyanakkor mindig is vita tárgyát képezte – legalábbis Franciaországban – a missziós munkában és főleg az Európán kívüli területek evangelizációjában résztvevő egyháziaknak jutatott anyagi támogatás összege. Egyrészt mert az érintettek a körülmények ismeretében gyakran kevésnek, míg az Európában maradt és hasonló munkát végző egyháziak aránytalanul magasnak találták az összeget<sup>21</sup>. Másrészt mert az egyházzal szemben megfogalmazott morális elvárások értelmében elméle-

<sup>18</sup> Uo. 435.o.

<sup>19</sup> Rennard, J.: *Histoire religieuse des Antilles...* i. m. 41. o.

<sup>20</sup> Rennard, J.: *État religieux...* i. m. 439-445. o.

<sup>21</sup> Az egyháziaknak juttatott anyagi támogatás összegéről és kérdéséről l. Uo. 433-439. o.

tileg ez az összeg volt hivatott alapvetően és teljes egészében biztosítani az evangelizációs munkát végzők megélhetését, főleg Európán kívül. Annak ellenére, hogy az összeg nagyságánál fogva inkább szimbolikus jelleggel bírt, így leginkább csak kiegészítő megoldásnak lehetett tekinteni.

A földtulajdon szempontjából pedig magát a földbirtoklást és az abból származó jövedelmeket a civilek többsége legtöbbször – annak ellenére, hogy a szerzetesrendek szabályzata ezt lehetővé tette – csak úgymond szükséges kiegészítő megoldásnak tartotta, és minden esetben furcsának és az egyháziak eredeti tevékenységétől eltérőnek és idegennek érezte.

Martinique szigetével kapcsolatban további problémát jelentett az egyháziak és a jezsuiták számára, hogy a föld kihasználásának lehetőségeit nagyban meghatározták a szigeten uralkodó gazdasági körülmények, illetve az a tény, hogy a Kis-Antillák szigetei a 18. századi francia monarchia legfontosabb gyarmatának számítottak, valamint a francia gazdaság egyik alapját képezték. „Létezésük egyetlen célja” – ahogy azt a merkantilista gazdaságpolitika jegyében megfogalmazták –, hogy az anyaországot mindazon termékkel ellássák, amelyeket az otthon nem tud előállítani. Ugyancsak ennek a gondolatnak a jegyében fogalmazódott az 1698-ban hozott kereskedelmi törvény, a *L'Exclusif* is, mely kimondta, hogy a gyarmatokkal történő kereskedelem kizárólagos joga az anyaország kereskedőit illeti meg.<sup>22</sup> Ez azt jelentette, hogy csakis a francia kereskedők voltak jogosultak a gyarmatokon termelt áruk felvásárlására, elszállítására, feldolgozására, illetve további értékesítésére. A más nemzetekkel történő kereskedelem pedig szigorúan tilos volt a szigetek telepesei számára.

A merkantilista gazdaságpolitika jegyében a francia korona főként az olyan nagy haszonnal kecsegtető luxustermékek termelését szorgalmazta, mint a cukornád, a kávé, a dohány vagy az indigó.<sup>23</sup> Ez az elgondolás viszont a lakosság alapvető ellátásához szükséges növények termelésének visszaszorulásához és az említett növények monokultúrás termeléséhez vezetett. Ennek következtében a gyarmatok élelmezése – főként a búza, bor és sózott marhahús tekintetében – teljesen az anyaországtól függő helyzetbe került.<sup>24</sup>

Ennek a helyzetnek a következtében az vált az általánosan elfogadott gyakorlattá, hogy a megélhetéshez szükséges élelmiszert a telepések a szigetekeken megtermelt árukért cserébe, azok eladásából szereztek be.

<sup>22</sup> Hanotaux, Gabriel – Martineau, Alfred: *Histoire des colonies françaises et de l'expansion de la France dans le Monde*. Paris, Librairie Plon, 1929. I. kötet. 438. o.

<sup>23</sup> Uo. 439. o.

<sup>24</sup> Assalain, Jean-Charles: *Histoire économique de la France du 18<sup>e</sup> siècle à nos jours*. I. kötet. Paris, Seuil. 64. o.

Ezek a körülmények a jezsuiták lehetőségeit is teljesen behatárolták. A Társaság élvezte egyrészt a királytól kapott anyagi támogatást, ami az ő esetükben is kevésnek bizonyult. Főként, mivel egy 1741-ben készített kimutatás szerint a megélhetés – csupán a Martinique szigetén található központi rendház fenntartásának – költségei évente 24 000 livre-re rúgtak, míg ezzel szemben évente csupán 4185 livre támogatást kaptak a királytól.<sup>25</sup> Másrészt éppen ezért ugyancsak kénytelenek voltak az általuk birtokolt földeken haszonnövényt, nevezetesen cukornádat termelni és annak eladásából fedezni a megélhetés fennmaradó költségeit.<sup>26</sup> Ez a tevékenység viszont – bár megfelelt a telepések gyakorlatának és a kánonjogi törvényekkel sem ütközött, mivel már a II. Rendgyűlés (1565. június 21. – szeptember 3., 61. sz. határozat) engedélyezte a földből származó javak cseréjét, eladását<sup>27</sup> – sokakban mégis azt a furcsa érzést keltette, hogy a jezsuiták az egyháziaktól megszokott tevékenységtől eltérő jellegű tevékenységet végeznek.

#### IV. Az egyház és a gazdálkodás

Valóban szokatlannak érezzük ezt a fajta „kiegészítő” tevékenységet, amit a jezsuiták a biztosabb megélhetés reményében voltak kénytelenek végezni Martinique szigetén. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy valójában mennyire is volt ez szokatlan az egyháziak, illetve a jezsuiták részéről?

<sup>25</sup> Rennard, J.: *État religieux...* i. m. 445-448. o.

<sup>26</sup> A jezsuiták egy Martinique-szigeti előjáró által 1741-ben a király felkérésére készített kimutatás szerint a következő javakat birtokolták Martinique szigetén: 1. a királytól kapott anyagi támogatás – 4185 livre/év; 2. egy ültetvényt, amelyen kizárólag cukornádat termeltek, és amely évente maximum 50 000 livre jövedelmet hozott; 3. kisebb, a cukorból származó termékek eladására szolgáló üzletet, évi maximális 12 500 livre jövedelemmel; 4. egy kisebb, 7 000 livre-ért bérelt ültetvényt, amelyen kizárólag a fekete rabszolgák ételmezésére szolgáló maniókat termeltek. Ezzel szemben évente a következő kiadásai voltak: 1. a rendház fenntartása – 24 000 livre; 2. a sziget plébániáit kiszolgáló atyák anyagi megsegítése, a templomok fenntartására – 8 000 livre; 3. a feketék ételmezése – 7 000 livre (ültetvény bérlése), illetve 15 750 livre, sózott hús, 3 500 livre a feketék anyagi megsegítése; 4. a cukorgyártáshoz szükséges házak fenntartása – 12 000 livre. A missziós rendház fenntartása és működtetése mellett a jezsuiták a király felkérésére Martinique szigetének négy plébániájában is (Saint-Pierre, Precheur, Carbet, Caze Pilote) teljesítettek plébánosi feladatokat, amiért a Rendalkotmányuk értelmében nem fogadhattak el honoráriumot, csak alamizsnát, amit viszont a szegények támogatására, illetve a templomok díszítésére költöttek. Rennard, J.: *État religieux...* i. m. 445-448. o.

<sup>27</sup> Piaget, E.: i. m. 115. o.

Az előző fejezetben már említettük, hogy az egyháziak megélhetésével kapcsolatban az egyik fő kérdés talán az, milyen jellegű jövedelmek is álltak rendelkezésükre. Illetve hogyan ítélte meg a civil társadalom ezeket a jövedelemforrásokat az egyház morális elveinek ismeretében?

Az Európában tevékenykedő egyháziak megélhetéséről (akár világi papok, akár szerzetesek) az a kép él bennünk, hogy az egyházi adó (tized), illetve a plébánia vagy kolostor által birtokolt föld jövedelme szolgált a megélhetés fedezetéül. Nem merül fel bennünk a kérdés, vajon jogosan birtokolnak-e földeket, vajon összeegyeztethető-e ez a vallott morális elvekkel és nem gondolkodunk el azon sem, hogy éppen melyik jövedelemforrást is kellene elsődlegesnek tekinteni. Elfogadjuk, hogy a kettő együtt szolgálja az egyháziak megélhetését és ebben a gyakorlatban semmi szokatlant nem találunk.

Az Európán kívüli területekkel kapcsolatban viszont már megfogalmazódik a kérdés, miből is élnek, illetve miből is kellene megélniük az egyháziaknak. Az európai gyakorlatból kiindulva normálisnak tartanánk, hogy egyfajta anyagi támogatásból, illetve a föld jövedelméből. Valójában ez a gyakorlat is valósult meg, köszönhetően a patronátusi rendszernek. Ám nem szabad megfeledkeznünk az Európához képest fennálló különbségekről, vagyis arról sem, hogy mekkora nehézségekbe ütközött ugyanazoknak az európai szabályoknak és elvárásoknak az alkalmazása az eltérő körülmények között. Ezeken a területeken ugyanis a legtöbbször nem tudták megtermelni az Európában szokásos és a megélhetésre szolgáló haszonnövényeket – pl. a búzát –, hanem igazodniuk kellett egyrészt a helyi időjárási, növényzeti vagy éppen a gazdasági adottságokhoz, másrészt pedig jóval gyakrabban kényszerültek a termény eladására, hiszen ez képezte a cserealapot a szükséges élelmiszer és templom működtetésére szolgáló javak beszerzésére, valamint olyan termelési szisztéma alkalmazására, ahol a csere alapjául szolgáló felesleg keletkezik.

A kérdés a jezsuiták esetében is azonos. Miből élnek, illetve kellene megélniük az evangelizációban résztvevőknek, milyen a felhasznált jövedelemforrások megítélése és valóban furcsának tekinthető-e részükről a „kiegészítő” földművelő tevékenység? Válaszunk a fentiek ismeretében az, hogy összehasonlítva más európai vagy Európán kívül tevékenykedő egyháziakkal, nincs különbség a megélhetés biztosítása érdekében végzett tevékenységek között, mivel a jezsuiták ugyanazt a gyakorlatot követték – állami támogatás és földbirtoklás – és Európán kívül ugyanazzal a problémával találtak szembe magukat, mint társaik, a követendő gyakorlat szabályozatlansága és az eltérő körülményekre alkalmazandó változatlan európai szabályok okán.

Általában véve a jezsuitákkal kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a Rendalkotmány lehetővé tette a föld, illetve az abból származó jövedelmek birtoklását az evangelizációs munkában résztvevő rendházaknak és kollégiumoknak. Bár, mint

említettük, Szent Ignác földrajzi vonatkozásban nem tett különbséget a rezidenciák között. A megélhetés kérdésének megítélésekor felmerülő probléma esetükben tehát egyrészt a kérdés általános szabályozatlanságából, másrészt a Rendalkotmány ez irányú hiányosságából ered.

Az egyháziak megélhetési kérdésével kapcsolatban szintén gyakran felmerülő vád a kereskedelmi tevékenység. Ennek a két problémakörnek az összekapcsolódását és együttes megjelenését már láthattuk a Martinique-szigeti előjárót ért vád kapcsán. Ugyanakkor ez nem csupán a jezsuitákat érintő kérdés, bár egyes szerzők előszeretettel említik a Társaság, illetve a Martinique-szigeti előjáró, La Valette atya nevét, mint legnyilvánvalóbb bizonyítékot a jezsuiták és az egyháziak érintettségére.

A kereskedés kérdésével valóban számos papai bulla foglalkozik,<sup>28</sup> természetesen alapvetően megtiltva azt az egyháziaknak, ugyanakkor különbséget tesz a kereskedelem és az egyszerű csere, valamint adásvétel között. Az egyházi törvények értelmében kereskedelmi tevékenységnek a következő számított: „*Bármínemű áru vásárlása – és itt hangsúlyoznunk kell a vásárlás szót – a magasabb áron történő viszonteladás szándékával, anélkül, hogy az árun barmit is változtattak volna*”.<sup>29</sup> Ez utóbbi az egyháziak számára is engedélyezett volt. Ennek ellenére még ez a fajta egyszerűsített és profit nélküli tevékenység is rendszerint a kereskedelem gyanúját keltette a civilek szemében.

És talán itt találhatjuk meg az egyháziak megélhetési kérdésének másik sarokpontját is. A civil társadalom ugyanis nem ismeri a kánonjogi törvényeket, a megélhetés kérdésére vonatkozó szabályozást pedig még kevésbé. Számukra minden, ami egy kicsit is túlmegy az egyház által hirdetett morális elveken és annak általuk elképzelt gyakorlati megvalósulásán – ami valóságos problémát vet fel és gyakorlati megoldást igényel –, nehezen összeegyeztethető az egyház hivatásával.

Miért is értelmezte nehezen és gyakran félre a civil társadalom az egyháziak megélhetésének kérdését? Hogy ezt megértsük, az egyház gazdálkodási gyakorlatát kell megvizsgálnunk, amit a saját maga által hirdetett morális elvek – a szegénység előtérbe helyezése, a gazdagság veszélyeinek és a haszonszerzés nélküli csere elvének hirdetése – határoztak meg. Ezen az alapon állva mindenfajta gazdasági fejlődést ellenzett és bár elfogadta a tisztességes kamat létjogosultságát, továbbra is fenntartotta az uzsora tilalmát. Éppen ezért gazdálkodási gyakorlata – mely kizárta a profitszerzés lehetőségét – zárt körben működő önfenntartó gazdálkodás, illetve

<sup>28</sup> A jezsuiták érintettségét a kereskedés kérdésében, illetve az ezzel foglalkozó pápai bullák elemzéséről l. bővebben: Ravnigan, Xaver de: *De l'existence et de l'institut des jésuites*. Paris, Ch. Douniol Librairie, 1862. 189. o.

<sup>29</sup> Rochemonteix, Camille de S. J.: *Le père La Valette à la Martinique*. Paris, Librairie Alphonse Picard et Fils, 1907. 79. o., aki Lugo kardinális *De iustitia et jure* c. művere (Disput, XXVI, sect. III., n.21) hivatkozik.

ehhez szorosan kapcsolódó „költekezési gazdálkodás”, amelynek értelmében az esetlegesen jelentkező felesleget azonnal felhasználják. Azaz elcserélik más szükséges javakra vagy templomok építésére, illetve a vallásos kultusz ápolására fordítják.<sup>30</sup> Költekeznek, hogy megfeleljenek a szegénység elvének.

Ugyanakkor a szegénység elve, amelynek jegyében az Egyház irányítani akarja gazdálkodását, nem jelenti egyben az egyházi intézmények valódi szegénységét is, sőt éppen ellenkezőleg, ennek az elvnek köszönhetően egyre csak gyarapodik. Természetesen nem a felhalmozott készpénz mennyisége nő, mert ennek értékét tagadták, hanem a földbirtokok állománya és az abból származó jövedelem nagysága.<sup>31</sup> Így amennyiben emelkednek a gazdálkodásból származó bevételek, úgy természetesen emelkedik a kultusz céljaira, karitatív tevékenységre vagy templomépítésére elkölthető összeg is. Az újabb és újabb pénzbeli adományokkal pedig egyre csak emelkedik az egyház (földbirtok) tőkéje, mivel a kapott készpénzt minden esetben földbirtokra váltják.<sup>32</sup> Ennek az elvnek köszönhetően az egyház vált az egyik legnagyobb földbirtokossá Európában.

A civil társadalom csodálkozása – ami érthető – tehát konkrétan két okra vezethető vissza. Egyrészt az előbb leírt gazdálkodási gyakorlatra, melynek eredménye egyáltalán nem egyezett a hirdetett elvekkel, másrészt pedig – mint említettük – a kereskedelmi tevékenység értelmezésének kérdésére.

Visszatérve tehát a fejezet elején felvetett kérdésre, ti. mennyiben volt szokatlan a Martinique szigetén működő jezsuiták tevékenysége, újra csak azt válaszolhatjuk, hogy más egyházak tevékenységével összehasonlítva semmi attól eltérőt nem tartalmazott. A kifogásolás oka, mint láttuk, abban rejlett, hogy a megélhetés kérdése sem az egyház, sem a Jézus Társaság részéről nem volt pontosan szabályozva, illetve a folytatott gyakorlat nem felelt meg teljes egészében a hirdetett morális elveknek.

A jezsuiták esetében ugyanakkor a kereskedés gyanúja és a földből származó jövedelmek hasznosítása kapcsán fontos megjegyeznünk, a Társaság generálisai számára is nagyon hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a földből származó jövedelmek nem fedezi teljes mértékben a megélhetés költségeit, így – mint említettük – már a II. Rendgyűlésen úgy döntöttek, hogy az esetlegesen keletkező felesleget a rendházak eladhatják vagy elcserélhetik.<sup>33</sup> Ez azt jelentette, hogy a vádak ellenére a jezsuiták legitim módon vettek részt az adásvételi folyamatokban, és az egyházi törvények nyújtotta lehetőségeket sem lépték át.

<sup>30</sup> Bordeaux, Michèle: *Aspects économiques de la vie de l'Église aux XIV<sup>e</sup> et XV<sup>e</sup> siècles*. Paris, Librairie Générale de Droit, 1969. 9. o.

<sup>31</sup> Uo.

<sup>32</sup> Uo.

<sup>33</sup> Piaget, E.: i. m. 115. o.

Ugyanakkor a kérdés általános szabályozatlansága lehetőséget nyújtott a Martinique-szigeti előjáró megvádolására. Ez – mint említettük – az angolokkal történő kereskedelem volt, ami a francia törvények értelmében szigorúan tilos volt. Annak ellenére, hogy a civil kereskedelmi törvények megsértésével vádolták az előjárót – aki tisztázta magát a vád alól – ez a megkérdőjelezés jó lehetőséget teremtett az egyháziak egész megélhetési rendszerének kétségbe vonására.

## Konklúzió

Az egyházi intézmények megélhetése tehát valóban összetett és komoly jelentőséggel bíró kérdés volt. A martinique-i jezsuita vezetőt ért vád kapcsán láhattuk, mennyire nem volt egzakt módon szabályozva az egyháziak megélhetésének kérdése, illetve a Jézus Társaság részéről is felmerültek bizonyos szabályozásbeli hiányosságok. Ezen túlmenően bemutatásra került, hogy a civil társadalomnak is nagy problémát jelentett az egyház által hirdetett morális elvek és a tényleges gazdasági gyakorlat összeegyeztetése.

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy bizonyos esetekben – mint amilyen az Európán kívüli missziók megélhetése is volt – nemcsak a szabályozatlanság okozta a gondot, hanem az egyháznak a saját elveihez való mindenek feletti ragaszkodása – vagyis ugyanazoknak a szabályoknak és elvárásoknak az alkalmazása, amelyekkel Európában találkoztunk – is komoly nehézségeket okozott. Gyakran nem vették ugyanis figyelembe a helyi körülmények kényszerítő erejét és azt a tényt, hogy bizonyos esetekben igenis éppen az evangelizációs munka sikeressége múlt a szabályok lehetőségeken belüli adaptívabb értelmezésén.







Készítette a JATEPress  
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.  
<http://www.jate.u-szeged.hu/jatepress/>

Felelős kiadó: Dr. J. Nagy László egyetemi tanár  
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő  
Méret: B/5, példányszám: 150, munkaszám: 69/2003.